

pentecosta

comunió d'església i llengua

núm. 73 · castelló de la plana, gener-març de 2011

Santuaris a les comarques de Castelló

pentecosta

comunió d'església i llengua

núm. 73 gener-març de 2011
associació josep climent
Santuàries a les comarques de Castelló

Edita:
Associació Josep Climent

Coordinació del número:
Avel·lí Flors Bonet

Textos i imatges:
Junta Associació Josep Climent

Redacció, Administració i Publicitat:
Av. de la Mar 1 4, p.2
12003 Castelló de la Plana
Tel. 964.050915

Adreça postal:
C/ del Bisbe Climent, 24
12001 Castelló de la Plana

Disseny i muntatge:
J. Oriol Flors Mas

Reproducció:
Impressions Sebastià
C/ Marqués de Valverde, 2
1 2003 Castelló de la Plana

Dipòsit legal: CS 1 99-1 991

La reproducció total o parcial d'aquesta publicació és permesa sempre que se'n faci menció expressa de la procedència. La redacció de PENTECOSTA no s'identifica necessàriament amb les opinions que s'hi exposen.

IL·LUSTRACIONS

Portada:
Marededéu de l'Avellà (Catí)
Portada interior:
Marededéu de la taronja (Olocau)
Contraportada interior:
Marededéu de la Font (Castellfort)
Marededéu de la Balma (Sorita)
Contraportada:
Sant Joan de Penyagolosa (Vistabella)
Marededéu de la Font (Traiguera)

ÍNDEX

Castelló, terra de Marededéus.....	pàg. 3
De Maria de Natzaret a les Marededéus.....	pàg. 4
DE MAREDEDEÚS I SANTUARIS.....	pàg. 10
Marededéu de Lledó.....	pàg. 13
Per la Plana: Vila-real, Borriana, Nules i Onda.....	pàg. 16
La vall del Palància.....	pàg. 22
Parèntesi no marià.....	pàg. 28
A Vilafranca per Albocàsser i Castellfort.....	pàg. 32
Des Castelló a Sant Mateu i terres dels Ports.....	pàg. 42
De Castelló a Vinaròs per la costa.....	pàg. 56

CASTELLÓ, TERRA DE MAREDEDÉUS

Amb molta satisfacció posem a disposició dels lectors aquest treball dedicat a les distintes advocacions marianes que esquitxen les comarques del nostre Castelló i que constitueixen una part ben significativa del nostre patrimoni religiós, cultural i històric. Es tracta d'una aproximació a una realitat profundament arrelada en la nostra història, en la nostra cultura i en la tradició religiosa dels nostres pobles.

La majoria d'estes advocacions porten un nom aplicat a la figura senyera de la Mare de Jesús, Maria de Natzaret o de Jerusalem, que els Evangelis ens presenten com la Verge i Mare de Jesús de Natzaret, una figura cabdal de la història universal i protagonista de l'etapa decisiva en què s'inicia una nova concepció del món.

El treball que ara oferim naix de l'interés compartit per conèixer, estudiar i divulgar aquelles realitats culturals, històriques, teològiques i lingüístiques que formen part del nostre patrimoni col·lectiu.

És, per tant, el resultat d'un esforç que s'inscriu en la voluntat de continuar teixint, setmana rere setmana, espais de trobada i de reflexió al voltant d'aquells aspectes que ens són pròxims i que contribueixen a entendre millor la nostra història i la nostra identitat.

Ens alegra poder incorporar aquest treball a la col·lecció de la revista PENTECOSTA, fidel a la voluntat que la va impulsar des dels seus inicis: oferir i divulgar materials útils sobre realitats que ens són familiars, contribuir al seu coneixement i posar-les a l'abast de tots, sempre amb la voluntat de fer-ho en la llengua dels nostres pares.

Amb aquesta nova aportació, continuem així una tasca col·lectiva de recuperació, estudi i divulgació del nostre patrimoni, convençuts que conèixer les nostres tradicions i la nostra història és també una manera de preservar-les i transmetre-les a les generacions futures.

DE MARIA DE NATZARET A LES MAREDEDÉUS

I. MARIA DE NATZARET I DE JERUSALEM

Un llarg camí porta de la figura històrica de Maria de Natzaret, casada pel pèls amb Josep, fill de David i fuster del mateix poble, mare de quatre germans (i singularment, de Josep, segons creiem), és a dir de Jesús de Natzaret, el centre de la història de la humanitat. Segons els mateixos evangelis sinòptics, Jesús té quatre germans: Jaume, Josep, Simó i Judes. I és així com escriu *Marc 6, 3*, que els veïns de Jesús comenten que el coneixen com *Jesús 'el fuster, fill de Maria, germà de Jaume, de Josep, de Judes i de Simó i de germanes que viuen amb ells al poble*. I *Mateu 13, 55* posa un comentari semblant en boca de la gent de Natzaret, arran de la seua predicació en la sinagoga: *'No és el fill del fuster? Sa mare no és aquella que es diu Maria? Els seus germans no es diuen Jaume, Josep, Simó i Judes? I les seues germanes no viuen totes entre nosaltres?* Sobre el nom de les germanes hi ha opinions diverses segons els evangèlics apòcrifs que a les dos primeres anomenen Maria i Salomé, i a altres tres més, Lísia, Joses i Lídia.

Deixem a banda, per impertinent i innecessària la interpretació que cal donar a estes citacions evangèliques i apòcrifes, és clar que Maria és, sobretot per als seus creients, la mare de Jesús que, segons l'evangelí de Mateu naixerà de Maria sense intervenció de Josep (*Mateu 1, 24-25* i *2, 1*), informació que l'altre evangeli sinòptic amplia poderosament narrant-ne, entre altres coses, el seu naixement a Betlem, la visita dels pastors, la intervenció del rei Herodes i dels savis que vingueren d'Orient i la final fugida a Egipte (*Lluc 2, 1-20*). Fins ací la nostra història canònica, subjecta, naturalment a múltiples interpretacions, que trobem després, ampliada, en els coneguts com evangelis apòcrifs, que no anem a comentar ací.

Però passem a la segona part quan després dels fets de la pasqua de l'any 30, amb la mort, sepultura i aparicions del mateix Jesús als seus (fonament de la fe en la seua resurrecció), s'inicia el moviment que donarà origen a la fe cristiana, començant per Jerusalem el mateix dia de la Pentecosta, segons narra el llibre dels *Fets dels apòstols* 2, 1-47. Des d'esta primera comunitat cristiana de Jerusalem (els *Fets dels apòstols* parlen ja de tres mil adeptes!) es van multiplicar moltes altres comunitats arreu de l'imperi romà, començant per Samaria i per tota la província romana de Síria. Estes comunitats, a l'antiga Palestina, en els seus primers orígens reben el nom de 'natzarens', com testifica el procés contra Pau, a Cesarea marítima, davant el tribunal del governador Fèlix, en temps del rei Agripa I, on Pau de Tars és acusat, per l'advocat Tertul, de ser '... una pesta, perquè fomenta la subversió entre els jueus de tot el món i és un capitost de la secta del natzarens ...' (*Fets dels apòstols* 24, 5). Segons aquests mateixos *Fets*, la comunitat de Jerusalem, dubtant de la legitimitat de la fe de les noves comunitats que anaven sorgint com bolets per tots els territoris, enviaren inspectors, sobretot a la capital de la província, Antioquia de Síria, per comprovar la legitimitat de la fe, sobretot de la d'aquella gran comunitat, on ja s'havia introduït l'empenta renovadora del convers Pau de Tars que, segons aquest llibre, '... durant un any sencer va viure en aquella comunitat i instruïa molta gent ...' i afegí: '... fou precisament a Antioquia on per primera vegada els deixebles de Jesús van rebre el nom de 'cristians' (*Fets* 11, 26).

D'esta figura singularíssima de Maria la Mare de Jesús, no volem acomiadar-nos, sense referir el seu famosíssim càntic, conegut com el seu *Magnificat*, que trobem a l'evangelí de *Lluc* 1, 46-55, on pronostica que, d'ara en avant, el seu nom seria gloriós:

La meua ànima magnifica el Senyor
i el meu esperit celebra Déu que em salva
perquè ha mirat la petitesa de la seua serventa.
Des d'ara totes les generacions em diran benaurada
perquè el Totpoderós obra en mi meravelles.
El seu nom és sant i l'amor que té als qui creuen ell
s'estén de generació en generació.
Les obres del seu braç són potents,
dispersa els homes de cor altiu,
derroca els poderosos del soli i exalta els humils.
Omple de béns els pobres i els rics se'n tornen sense res.
Ha protegit Israel, el seu servent, com ho havia promès als nostres pares;
s'ha recordat del seu amor a Abraham i a la seua descendència per sempre

II. MARIA, LA MARE DE JESÚS, MARE DE DÉU

Passaran prop de tres segles fins que, després de les persecucions promogudes pels diversos emperadors romans (de Neró fins a Dioclecià, segles I-IV) que el cristianisme obté reconeixement polític i social, primer amb la declaració de Constantí I sobre la llibertat de culte (edicte de Milà, 413) i, després, amb el decret de Teodosi, de 380, pel qual el cristianisme es constituïa en única religió oficial de l'imperi romà.

Mentrestant, aquelles comunitats cristianes, eixides de les persecucions, iniciaven una altíssima febre teològica, a la recerca de la identitat del Déu que predicava la fe cristiana, convertit ara en un Déu i Pare i un Fill, únic fill seu, de la mateixa naturalesa del Pare (Nicea 325) i un sol Esperit Sant consubstancial al Pare (i al Fill, Constantinoble 380) amb què es tacava la fe trinitària en el símbol nicenoconstantinopolità com a corona.

Quedava, però, per tancar el cicle de la fe cristiana sobre la identitat del promotor i creador de la fe cristiana: qui i què era Jesús de Natzaret, Jesús, fill de Maria que ens descriuen els evangelis? La fe de l'església oficial, dictaminada en el concili d'Efes (431) seguint el criteri de Ciril d'Alexandria s'inclina per concebre Jesús com 'una sola persona, la del Verb de Déu', i, com a conseqüència, s'inclina per considerar sa mare, *la verge Maria de Natzaret i mare de Jesús, autèntica 'Mare de Déu' ('Mater Dei' en llatí i Theotokos en grec)*. Estem parlant d'uns anys contemporanis de la mort de sant Agustí, el bisbe d'Hypo Regius, i del pontificat de sant Pacià de Barcelona i de la mort, al sud d'Itàlia, de sant Paulí de Nola.

Amb aquesta sentència del concili d'Efes es marginava (més ben dit es condemnava a l'anatema) la doctrina alternativa de Nestori, el patriarca de Constantinoble que afirmava la realitat de la persona, únicament humana, en Jesús de Natzaret. Des de la sentència d'Efes, Nestori, és abandonat en un monestir en un primer moment, i acaba desterrat a l'Egipte on morirà vint anys després (451). La seua opinió, però, va tenir els seus addictes i es multiplicaren moltes esglésies 'nestorianes', que mostraren gran capacitat expansiva fins a estendre's per Orient, i, també, darrerament, per Occident. De fet, al cap de segles el seu pensament encara influí poderosament en alguna nova temptativa alternativa de la fe cristiana com l'adopcionisme de Fèlix d'Urgell i Elipland de Toledo (891-894) que veien en la confessió de fe en un Jesús només home (adoptat, això sí, per la divinitat arran del seu baptisme), una possibilitat de compaginar les creences cristianes amb les islàmiques que s'estaven difonent pertot.

III. DE LA MARE DE DÉU A LES MAREDEDÉUS

Les esglésies, esteses per tots els territoris de l'antic imperi romà, van desplegant la consciència de la importància de la figura de Maria, la mare de Jesús, com a model de fe. Ella seria la primera creient. Se li van atribuir tots els textos de l'Antic i del Nou Testament, des del *Gènesi* 3, 15 ('... posaré enemistat entre tu i la dona, entre el teu llinatge i el seu; ell t'atacarà al cap i tu l'atacaràs al taló ...' fins al llibre de l'*Apocalipsi* 12, 1-2 que la descriu com aquella dona '... que tenia el sol per vestit, amb la lluna sota els peus, i duia al cap una corona de dotze estrelles, que esperava un fill i cridava afligida pel dolors del part ...'. Els sants pares s'encarregaren d'ampliar les prerrogatives d'esta dona singular. I l'art cristià s'afanyà a elaborar-ne les millors representacions escultòriques i pictòriques. I ací tenim les innombrables imatges de Marededéus de tall romànic o postromànic (només a Catalunya se'n comptabilitzen 250) i les seues corresponents pintures.

En voldríem ressaltar quatre que ens resulten particularment interessants per la seua difusió i significació. En primer lloc parlariem de la nostra Marededéu de Lledó. Com sabem, la seua imatge, enigmàtica, consta de dos cossos diferenciats. Un de petit, de pedra, que es guarda a l'interior de la imatge major, i que, sotmès a un seriós examen, demostra que es tracta d'un cos de divinitat babilònica de la fecunditat. Esta antiga imatge, de pedra, es manté protegida per una altra de Marededéu vestida, de la qual hi ha memòria des de finals del segle XIV (1366 i 1376). Com, en tantes altres narracions de troballes marianes, es conserva la tradició d'haver estat, esta imatge, soterrada en temps dels sarraïns fins que, darrerament, va aparèixer gràcies a la rella d'un llaudador, Perot de Granyana, que l'extrau de la soca d'un lledoner. Casualment és la mateixa història que coneixem per la seua germana, la Marededéu de Lledó de Valls (Camp de Tarragona), d'on és copatrona. Coincideixen els mateixos detalls del descobriment i fins i tot les dates de la seua trobada. La conjunció, en el cas de la marededéu de Lledó de Castelló, d'ambdues imatges ens resulta singularment significativa: una Marededéu que acull en el seu si, en el seu ventre, entranyablement, una suposada 'marededéu' antiga, protectora de la fecunditat, fet que sembla preanunciar la plenitud de la maternitat de Maria, la mare de Jesús, que no és sols mare dels 'bons cristians', sinó de tota la família humana, obra del creador i redemptor que ella acull amb tot el seu amor de mare universal. Cal no oblidar que Jesús mateix havia dit als fariseus, la bona gent religiosa del seu temps: '... vos assegure que els publicans i les prostitutes vos passen al davant en el camí cap al regne de Déu ...' (*Mateu* 21, 31).

En segon lloc destacaríem la Marededéu de Núria, l'existència de la qual es remunta al segle IX (800-8003), vinculada a la presència i activitat missionera i assistencial de sant Gil, atenenc d'origen, monjo a Occitània i missioner a la vall de Núria que, en deixar la seua comunitat de pastors, els llegà, com a dot, una imatge de la Mare de Déu com a símbol de la fe que havien de conservar. Passada la etapa sarraïna, com totes les Maredeús soterrades, és redescoberta i resituada en un lloc de privilegi fins als nostres dies. La seua imatge, en fusta policromada, de 56 cm de grandària, la representa sedent amb l'Infant que sosté amb la seua mà esquerra. Ella seria la viva imatge i l'animadora de la primitiva comunitat de Núria, nascuda del treball evangelitzador de sant Gil.

La tercera seria la Marededéu de Montserrat, una bella imatge romànica del segle XII que es conserva al seu monestir, símbol de Catalunya i de la catalanitat. Es tracta d'una talla, com tantes altres, amb una cara expressiva de bondat i bruna, que n'hi ha que identifica per això amb l'estimada del *Càntic dels Càntics* (1, 4-6 '... sóc bruna però bella, filles de Jerusalem ... no us fixeu en la meua morenor: és el sol que m'ha embrunit ...'). Com tantes Marededéus, sosté a la seua falda, no

als braços, l'Infant coronat, i amb la mà dreta sosté la bola del món. El seu culte es deu al seu fundador i primer abat, Oliva Cabreta (1023-1046) que convertí la primitiva ermita de Montserrat en cenobi. Referències escrits de miracles, divulgades per pelegrins i trobadors són consignades des del segle XIII, i se'n conserven, al seu *Llibre vermell*, les músiques i els cants que acompanyaven les peregrinacions.

La quarta seria la Maredeu dels Desemparats que devem a la iniciativa del pare mercedari Gelabert Jofré que, a començaments del segle XV, promogué (1408) la fundació d'un hospital per als malalts mentals que, durant l'edat mitjana, la gent considerava posseïts pel diable. La confraria que es féu carrec d'aquest primer hospital psiquiàtric d'Europa, a Jesus, feu tallar una bella imatge de la Maredeu dormida que acompanyava els pobres abandonats que morien els carrers, i fins i tot els executats per la justícia, coneguda com la Maredeu dels pobres innocents i folls.

És ara la patrona dels valencians que, en el dolor i en la mort s'acullen als seus braços. Com a imatge de la Dormició, naturalment, no porta el seu fill als braços, ni s'està al peu de Creu. És ella que s'identifica amb tots els difunts, sobretot amb els més pobres, amb tota la humanitat difunta, en vespres de la resurrecció. Com tots els homes, dormida a Jerusalem, segons la tradició als dos anys de la mort del seu Fill, tal com hui encara se la recorda en l'actual monestir benedictí de la Dormició a Jerusalem; en aquell moment, però, potser el lloc de trobada de la primera comunitat cristiana de Jerusalem, molt a prop del Cenacle.

En l'estudi que podeu llegir, a continuació hi trobareu 27 llocs sagrats, ermitoris, la majoria d'ells dedicats a la memòria d'una de les facetes que el poble ha destacat de la mare de Jesús dels evangelis i dels inicis de la fe cristiana, de la Mare de Déu del credo catòlic, i de la mare de tots els vivents sense distinció de credo ni de religió. Perquè tots li són fills. Hi trobareu a continuació tota classe de Marededéus, començant per les que simplement s'autoanomenen pel lloc del seu trobament o localització: Marededéu de Lledó (Castelló), de la Cova Santa (Altura), del Sargar (Herbers), del Llosar (Vilafranca), de l'Avellà (Catí), de la Font (Castellfort, la Torre dels Domenges i Traiguera), de Betlem (Atzeneta), de la Vallivana (Morella), de la Balma (Sorita), de les Santes (Cabanès) i de la Mar (Benicarló).

També descrivim diverses Marededeus que assenyalen alguna de les facetes de la fe i de la vida cristiana: Marededéu de Gràcia (Vila-real i Cinctorres), de la Misericòrdia (Borriana i Vinaròs), de l'Esperança (Onda), de l'Adjutori (Bell-lloc), del Socors (Càlig), dels Desemparats (València i Alcalà de Xivert). I, finalment algunes altres advocacions que no sabríem agrupar lògicament: la de la Soledat (Nules), la de la Taronja (Olocau del Rei) o la de l'Ermitana (Peníscola). I, per acabar, la marededéu que tots necessitem més en esta vida, la de la Paciència (Orpesa), que no ens falte mai. Bona lectura!

DE MAREDEDÉUS I SANTUARIS A CASTELLÓ UNA INVITACIÓ A CONÉIXER-LOS

S'ha dit que una manifestació de primer ordre per conèixer les comarques i la seua gent són les seues ermites i els seus santuaris, perquè allí es recullen segles d'història, d'eixa petita història quotidiana, de treballs i suors, de dolors i alegries, que mai no figura en els grans volums de les biblioteques i els arxius. En compensació, però, es va escriure en modestos fullets, que parlen de tradicions, costums i llegendes. O, si més no, ni tan sols van arribar a escriure's, però sí que es van transmetre de generació en generació, transformades i engrandides fins a convertir-se en mites, en símbols intocables i cantar-se en cobles populars de caràcter religiós, en "goigs", als quals hom acabà per atribuir-los, com a oracions i supliques, un poder gairebé màgic.

Situats en general fora de les poblacions, els camins que hi condueixen van arribar a tenir terra ferma, tant per l'atenció del veïnat com pels nombrosos peus que els van calcigar, de vegades en fervorosa súplica i petició d'ajuda i, d'altres, en joïós tumult i romiatge, quan per ells transitaven i es traslladaven massivament els pobles, alternant resos monòtons i cants d'estranyes melodies i deformat llatí amb la comunicació de totes les preocupacions i fins i tot xafarderies del veïnat. Perquè el romiatge és tant manifestació religiosa com variada festa popular.

Si fem un recorregut per les terres castellonenques, tant de manera real com imaginària, les trobarem clapejades d'ermites i santuaris. Una gegantina sembra que abasta muntanyes i plans, vessants de llomes o aspres roques, fonts, ribes de rius i barrancs. Una abundància, molt diversa, segons les comarques, que va des de la pobresa i escassetat pel Millars Mitjà i Alt o el Palància, passant pel discret nombre dels senyorius d'Arenós, Sucaina i Vilafermosa, fins a la massiva presència dels pobles del Maestrat i dels Ports de Morella.

Nosaltres, ara i ací, en les pàgines que segueixen proposem als amics de l'Associació Josep Climent un viatge (potser virtual, si hom ho vol, tot i que aconsellem millor de fer-ho de veritat, copsant el terreny i sentint la natura) als santuaris d'advocació mariana i dels sants més reeixits de les nostres contrades i a les seues marededéus.

I és que, escrit des de la nostra experiència personal de caminants, voldríem que fóra un estímul suggestiu de cara a un redescobriment afectuós de les nostres terres i de la nostra gent.

En forma de rutes, (com si fóra una menuda guia de viatges sense pretensions o millor, com si es tractés d'un simple pelegrinatge), farem per acostar-nos als santuaris, a la devoció i al culte marians per les nostres terres, amb la mirada posada en aquella privilegiada dona que va ser la mare del Senyor que, en paraules del dissortat Dr. Ramón Rodríguez Culebras, ... 'és també mare de l'Església i que acompanya al creient en aquest pelegrinatge cap al gran i definitiu santuari de la casa del Pare, mentre tracta de construir, al pas de la humana existència, aquest altre santuari, transsumpte de l'ideal etern, com a part d'un món millor, d'aquesta fase primera i terrestre dels nous cels i la nova terra de la visió apocalíptica'.

Santuaris que formen un important i destacat capítol del patrimoni històric, artístic i popular de les nostres comarques, i que, al voltant de la seua imatge titular, d'especial veneració, han donat forma a devocions, romeries, festes, exvots i pelegrinatges.

I és que el santuari és, abans de res, un lloc sagrat, recer d'alguna imatge de particular veneració per a un poble o comarca, que amb el temps va adquirir més àmplia ressonància. Avui ho referim a devocions definides per les creences cristianes, amb més o menys mescla d'elements estranys o supersticiosos. La seua importància social i històrica està marcada també

pel fet que no pocs d'ells es relacionen amb primitius i antiquíssims cultes precristians, bàsicament ibèrics.

Fixem-nos, si més no, en la ubicació d'alguns d'aquests. Unes coves que han estat, sens dubte, llocs rituals des d'antic, recuperats, (transformats), a partir de la conquesta de Jaume I, sota noves circumstàncies favorables. La Balma i la Cova Santa, d'extrem a extrem de la província, són exemples tipus. En aquesta última s'han trobat restes de ceràmica del bronze recent.

Segurament també altres foren llocs de culte amb anterioritat o, almenys habituals, si pensem en la ubicació en unes certes muntanyes, estretes i protegides valls, fonts o zones de litoral. Recordem, si més no, la Maredeu de la Font de Castellfort, la Font de la Salut de Traiguera, la Maredeu dels Àngels de Sant Mateu o la Misericòrdia a Vinaròs, la Maredeu de Lledó a Castelló i la Maredeu de Gràcia a Vila-real.

I és que l'emplaçament de tots aquests llocs transcendeix l'entorn mundà per a endinsar-se en el misteri sagrat, com s'aprecia en moltes llegendes on les mateixes imatges trobades manifesten, d'una manera o una altra, el desig de ser venerades en aquests mateixos llocs de les aparicions. Llocs alternatius als situats intramurs dels pobles i, per tant, més íntimament relacionats amb la naturalesa, potser menys sotmesos a l'autoritat civil o religiosa, parroquial o diocesana.

Cal indicar que hi ha dues etapes o moments històrics que marquen la creació de santuaris d'advocació mariana.

A) Una, la més assenyalada i abundant, va des de la conquesta d'aquestes comarques per Jaume I i la recuperació per als cristians de "les seues terres", a l'assentament de les noves comunitats. És a dir, segles XIII i XIV, període que coincideix amb la creixent humanització dels valors religiosos a Europa i l'auge, com a símptoma, de la devoció mariana. El final del mateix coincideix, així mateix, amb greus commocions internes a l'Església de forta repercussió política europea, com és el cas del Cisma d'Occident.

B) L'altra, al segle XVI, presenta també alguns casos com els de la Cova Santa en Altura, la Maredeu dels Àngels a Sant Mateu i Sant Pau a Albocàsser. Correspon a temps religiosament tan alterats com són els de la reforma, la contrareforma i el concili de Trento.

Quant a l'objecte directe de culte i devocions, es tracta, en general, d'imatges de reduïda o mitjana grandària (cap d'elles arriben al metre), en fusta, pedra o fang, responent al model iconogràfic de la Mare de Déu en Majestat, com a Tron de la Saviesa, tema molt antic en el cristianisme (segle IV), que va tornar a transmetre's a Occident a través del món bizantí i les croades, però totes amb Infant, remarcant, per consegüent, el sentit de la maternitat. Algunes són encara de tradició romànica i remuntables al segle XIV (amb poques al XIII). La majoria, en canvi, clarament gòtiques, de factura ruda i una miqueta popular, encara que no exemptes d'expressiva gràcia.

Pel que fa a l'anàlisi dels esquemes en relació amb el voltant de les troballes i aparicions de les imatges, totes les llegendes informen que aquestes entren dins de tipologies semblants. Així les que es realitzen en terrenys abruptes són protagonitzats per pastors, (la de Vallivana de Morella; la de la Misericòrdia de Borriana; la de la Font de Traiguera; la de la Maredeu de Gràcia de Vila-real; la de la Balma de Sorita; la de la Cova Santa d'Altura; la del Sargar d'Herbers; la de la Font de Castellfort, ...) generalment jóvens.

Les del pla solen ser en camps de cultiu i al peu de determinats arbres, dels quals moltes vegades la imatge prendrà el nom. En aquest cas, un pagés llaura invariablement un camp i els bous s'agenollen tres vegades davant el lloc on es troba la imatge. Normalment, l'intermediari és anònim, encara que sabem que es tracta d'un home i coneixem la seua professió i estatus social;

no obstant això, en algunes ocasions es dóna el seu nom (és el cas de la del Lledó; de la del Llosar de Vilafranca; de la de la Font de l'Esperança de Portell; de la de l'Ortisella de Benafigos...). També es dóna el cas que la troballa és realitzada per clergues (els Àngels de Sant Mateu; la de la Llum de Navajas...). Com també en tenim d'aparegudes o portades per immigrants com la de l'Adjutori de Benlloc i àdhuc de fabricades o regalades per algun personatge important: és el cas, per exemple, de l'Ermítana de Peníscola portada per sant Jaume quan vingué a predicar el cristianisme a Espanya; la del Bon Succés o de les Santes de Cabanes, donada pel bisbe de Sogorb Francesc Gabaldà; la de la Llum de Navajas que va dur el senyor de la vila des de Nàpols; la de la Cova Santa, fabricada per fra Bonifaci Ferrer; la de la Soledat de Nules, donada per la reina Isabel de Valois ...

Pel que fa als llocs de la troballa són freqüents les coves i es troba un element freqüentíssim, gairebé comú; l'aigua (font, pou, toll...). Només una d'estes (Els Àngels) presenta ermita ja existent, amb aparició en l'altar a l'ermità, aureolat de misteri (santedat), la qual cosa és signe de substitució.

Element comú transfigurador és la llum, que sol acompanyar les troballes, bé amb resplendors inexplicables (elements sobrenaturals), bé mitjançant canelobres amb espelma encesa, (pervivència d'anteriors cultes, reforçada en algun cas per escriptures intel·ligibles, com és el cas de la Vallivana).

També es constata, com a element comú a la formació del nucli de tradicions, el desig d'entroncar aquesta nova devoció amb anteriors i precedents ritus o cultes, que s'intenten explicar amb caràcter cristià com a reincorporació de l'interromput culte marià de les comunitats cristianes hispanovisigodes, la qual cosa no és històricament acceptable, encara que algunes d'aquestes comunitats haguessen existit ja llavors, però sí que és altament significatiu.

Això és perquè les imatges trobades o aparegudes, van ser més aviat reaparegudes, perquè segons el discurs de les mateixes llegendes, les imatges ja existien amb anterioritat i van rebre culte durant l'etapa de la dominació musulmana. És, per tant, el fet de la conquesta i islamització de la península Ibèrica i la cristianització posterior amb la conquesta cristiana el fet fonamental del qual parteixen totes aquestes narracions. Entenem, doncs, que és una forma clara de dir que amb anterioritat aquest territori ja era cristià, la qual cosa no vol dir marià, i que de nou, després de la conquesta cristiana, tornava a ser-ho.

1- La Maredeu de Lledó de Castelló

En primer lloc voldríem aclarir que ens trobem davant una invocació molt especial. Es tracta d'una imatge amb dues parts ben diferenciades: la major, imatge de la Mare de Déu pròpiament dita, conté, a baix, una petita cavitat on s'aixopluga una altra petita imatge que, per tots els estudis que s'hi han desplegat, deuria correspondre a una deessa de la fertilitat, possiblement d'origen babilònic. Podem suposar que arribaria a les nostres costes castellonenques allà cap al començament del darrer mil·lenari aC. Per exemple de la mà de fenicis o púnics que habitarien la nostra vora del mar. Podem imaginar fàcilment que, en un principi, podria trobar-se dins una petit santuari pagà dalt d'un petit monticle que, des de l'edat mitjana, ja s'anomenava de Lledó.

Amb l'edat mitjana esta petita imatge va ser incorporada respectuosament, a la imatge major talment una altra representació de la mateixa Mare de Déu. Curiosament la presència d'esta doble imatge no va ser mai objecte de controvèrsia dins l'Església, ni tan sols amb ocasió de la reforma que introduí el concili de Trento (1545-1563) molt especialment en l'aspecte cultural. A nosaltres esta cohabitació de Maredeu amb una deessa de la fertilitat ens sembla especialment valuosa, en ajuntar fe cristiana i religiositat popular pagana. Hi veiem amb molt bons ulls que la nostra Maredeu aculla totes les manifestacions religioses de la història de la humanitat, totes elles fent camí cap al seu fill. Com diria sant Pau, totes elles eren com un mestre (usa el terme concret 'pedagog') que ens conduïa cap a Crist, el seu Fill (*Galates* 3, 24).

No podem passar per alt les semblances que té la nostra Maredeu de Lledó, amb l'homònima Maredeu de Lledó que és copatrona de la ciutat de Valls, a la comarca catalana de l'Alt Camp, dins la província administrativa de Tarragona. No és d'estranyar un possible intercanvi operat des d'antic entre aquesta població i el nostre Castelló de la Plana, atès que ambdues poblacions pertanyien des d'antic a una mateixa província eclesiàstica (la Tarraconense) que unia castellonencs i vallesans a través del bisbat de Tortosa, diòcesi sufragània del mateix arquebisbat.

Entre les semblances que cal admetre, entre ambdues Maredeus, hi trobem estes: la primera seria la imatge que en els dos casos seria trobada per un llaurador, en la soca d'un lledoner, la segona seria la data de la troballa que, en els dos casos trobem documentada de l'any 1366. Pensem que caldria aprofundir en això per trobar-hi una nova aproximació entre el nostre poble i Catalunya, relació hui tan vilipendiada per determinats sectors de la societat espanyola i, en concret, valenciana.

Iniciarem el recorregut a l'ermitori de la Maredeu de Lledó, des de la ciutat de Castelló. I per un ampli i arbrat passeig que arrenca de la plaça de Maria Agustina ens acostem fins a la porta mateixa de la basílica de la Maredeu del Lledó, que acull la petita imatge (a penes 6 cm d'altura) de la Maredeu. Declarada patrona en 1922 i coronada pontifíciamment i canònicament en 1924, el temple s'alça en el mateix lloc on, segons tradició, va ser descoberta en 1366 la venerada imatge, al peu d'un lledoner, al pas de la rella de la seua arada tirada per una parella de bous del llaurador castellonenc Perot de Granyana (població de Catalunya a la comarca de les Garrigues, a l'actual província de Lleida). L'escena es troba reproduïda en un grup escultòric, realitzat en 1958 per Juan Bautista Adsuara, situat en el camí de la Basílica, dignitat que ostenta, aquest santuari, ermita o ermitori, des de 1983.

Per a l'historiador Lluís Revest Corzo la data de 1366 sembla massa recent. Sobre documents de 1379 el mateix cronista diu: *"El santuario no era un humilladero ni una capilla; más grande o más chico, era un verdadero templo; nunca se le da el nombre de capella u otro análogo, sino que siempre se le nombra esgleya, església o ecclésia; su administración pertenecía al Consejo, y*

prueba del interés con que a ella atendía es que sólo para la iglesia mayor y para ésta aparecen nombrados oficiales..."

Des de la indicada data de 1379 és coneguda l'existència d'una petita capella del tipus de reconquesta a la qual aflüen peregrinacions i romiatges, no sols de la vila de Castelló sinó també de tota la comarca.

Ampliada i transformada al llarg dels segles. XV i XVI, en 1559 es funda la primera Confraria del Lledó, i en 1572 s'alça l'actual portada de l'església. Noves obres dutes a terme durant el s. XVII, contractades en 1656 i acabades en 1670, donen lloc a una església de tres naus, cúpula i llanterna. Però és en el XVIII quan Lledó fa el seu gran canvi i transformació per a adquirir la seua actual configuració. En 1724 es comença a alçar, sota la direcció de Pedro Juan Labiesca, un nou temple, les obres del qual finalitzen parcialment en 1731. Aquesta primera fase afecta a la nau, que es transforma en una de quatre trams amb capelles laterals. Una segona fase d'obres i reformes, mitjançant les quals es recompon l'antiga capçalera, s'inicien en 1752 sota la direcció de l'arquitecte Joan de Rojas. Definitivament, les obres acaben en 1768 sota la direcció dels arquitectes Josep Gascó i Joan Argente, que deixen el temple com el santuari rural més gran valencià en l'estat actual.

Avui, aquella diminuta ermita rural s'ha convertit en un esplèndid santuari, declarat basílica pel papa Joan Pau II en 1983, que es conforma com un temple ample i ben proporcionat, amb nau de considerable amplària, capelles als costats comunicades entre si i creuer poc profund que no sobreix en planta, quedant integrat en l'espai centralitzat de la cúpula. Aquesta domina l'espai interior, sobre petxines, recolzada sobre amplis matxons. Darrere de l'altar major, hi ha un senzill cambril. Un sistema de pilastres reenfonades, amb capitells de motlures d'oves, fulles d'acant i perles, recorren l'interior, sobri de decoració, que afavoreix i destaca l'estructura arquitectònica. A l'exterior, cúpula vuitavada, esfèrica per dins i poligonal per fora, constitueix l'element plàstic més important de l'edifici. L'espadanya és obra del segle passat.

L'accés al temple ve marcat per portada de 1572, amb arc de mig punt que arrenca de motllurades impostes flanquejades per pilastres estriades que sostenen un entaulament d'ordre

toscà i rematada per graciosa fornícula que protegeix la imatge de la Maredeu esculpida en 1970 per Manuel Rodríguez.

Desaparegudes nombroses obres d'art arran de la guerra civil (1936-1939) conserva un interessant conjunt de peces, algunes d'instal·lades en un petit museu en dependència sota el cor i altres en altars, sagristia i accessos al cambril. En escultura, cal assenyalar les imatges de la Maredeu de la Taronja, de J. Ortells, en el seu corresponent altar dissenyat en 1965 per R. Català; de Sant Vicent Ferrer i Sant Cristòfor, d'Àlvar Falomir, als braços del creuer; una bella talla en fusta de la Puríssima, de la segona meitat del s. XVIII; una imatge de la Mare de Déu en alabastre, del s. XVI, tal vegada de tallers italians, adaptada per a ser utilitzada com a Maredeu del Lledó; una Verge d'aquest títol, de 1791, etc. En orfebreria destaquen la corona barroca del s. XVII, tipus imperial, rematada amb bola i creu, cisellada en plata daurada, i un calze ofert per la Casa Reial en 1923. Interessant és la col·lecció de mantells de la Mare de Déu, entre els quals destaca el de la coronació. En pintura són dignes d'esment el llenç de Crist Creuclavat, realitzat en 1648 per Urbà Fos, dos llenços de Vicent Castell en el cambril. I l'ornamentació interior del temple (petxines de la cúpula i medallons de les voltes), d'Amat Belles Roig.

En la façana, una làpida en blanc marbre mostra una inscripció en elegants lletres gòtiques OPERI SANCTE MARIE MAIOR ECCLESIE PISANE, possible exvot que insinua un origen derivat de les relacions que el comerç medieval de la llana va establir entre aquestes terres i les de la Toscana, on el port de Pisa era un dels receptors d'aquella mercaderia provinent de les comarques interiors castellonenques.

Acaronat, volgut pel poble de Castelló i el seu ajuntament, l'entorn ha estat remodelat en diverses ocasions, amb zones enjardinades, de concentració amb motiu d'actes multitudinaris i festes, el Santuari es troba obert des de les primeres hores del matí fins a la caiguda del vespre. Hi ha culte cada dia i resideixen en els habitatges adjunts al temple l'ermità i el prior, per la qual cosa qualsevol visita, particular o en grups, és fàcil de concertar.

2- Per la Plana: Vila-real, Borriana, Nules i Onda

Des de Castelló ens acostarem a **Vila-real**, una de les fites en la devoció i el culte marians de la Plana castellonenca: la Marededéu de Gràcia.

Des de la ciutat, una àmplia avinguda flanquejada per viles i residències particulars ens endinsa en una grata pineda i, davallant cap al llit del riu, baixem al santuari i a les edificacions adjuntes.

Com el de Lledó a Castelló, també aquest es troba sota la tutela de l'ajuntament, ací, de Vila-real, que li ha dedicat excepcional atenció, una restauració acurada i una rehabilitació de les seues variades dependències, trobant-se allí instal·lat també, des de 1986, el Museu Etnològic Municipal.

Si sempre és atractiva i suggeridora la visita a la Marededéu de Gràcia, ho és molt més en els dies de festa o amb motiu d'alguna celebració extraordinària. Els vila-realencs acudeixen a qualsevol crida que per al santuari i la Marededéu de Gràcia se'ls fa, perquè és profundíssima la devoció a la seua patrona.

La imatge d'esta Marededéu (70 cm, altura), entronitzada, coronada i sedent que portava l'Infant, també assegut, (en actitud de beneir amb la dreta i amb bola en la mà esquerra), a sobre el seu genoll esquerre, presentava en la mà dreta un fruit esfèric, (com a "nova Eva"), per a expressar la seua grandesa i el seu poder era de mitjans del segle XIV. Va ser destruïda la passada contesa civil, essent reconstruïda a partir de 1938 per l'escultor local Pasqual Amorós i reformada en 1964 per Juli Pasqual Fuster.

Entre llegendes i tradicions es mou, com tantes altres, la troballa de la imatge per un pastor en una cova, la seua translació al poble i el retorn al lloc de la troballa (arrelament a un lloc de culte com a lloc sagrat), així com relacions amb una primitiva estada d'ermitans i franciscans després en el lloc, etc. L'origen d'aquest culte es remunta al segle XIV, (ja hi ha constància des de 1349), i va anar en constant augment.

L'ermita, on es venera la imatge de la patrona de la Ciutat, i la sèrie de construccions que envolta l'edifici religiós, començaren a edificar-se al segle XIV, tot i que l'actual estructura data del segle XVI, amb posteriors obres de reforma i transformació al llarg dels segles fins als nostres dies.

El visitant, a part de gaudir de la pau del santuari i del paratge, podrà admirar la capella, rectangular, d'una nau, entre barroca per la seua ornamentació i manierista per la seua arquitectura, encara amb nervadures de tradició gòtica en les seues voltes, amb altar major amb un retaule tallat per Pere Gil i amb un interessant relleu amb el tema de l'Anunciació a Maria de 1739 sobre l'arc triomfal del presbiteri i un conjunt de pintures al fresc en el sostre de l'absis, que representen distints àngels amb els símbols de la lletania mariana pintats en 1751. I podrà sentir-se molt prop de les entranyes de la mare terra (transfigurada) en descendir a la "Coveta", lloc de la llegendària aparició de la santa imatge al pastoret -, que té una deliciosa decoració barroca i un antic empedrat en el sòl del vestíbul de 1776.

A **Borriana** sempre val la pena acostar-se, passejar per la ciutat entre àrab i medieval, visitar Sant Blai, (on poder contemplar l'esplèndida taula gòtica del titular), i, naturalment, l'extraordinària església del Salvador, amb el més bell i pur absis del nostre primer gòtic.

Però és una ermita, la de la Marede Déu de la Misericòrdia, prop de la mar, entre marjals i antigues zones pantanoses, avui en part urbanitzades, i que parlen molt d'un passat de Borriana, de les seues vinculacions marianes i que podrien ser encara important reserva ecològica, la que ens ha portat fins allí. Un lloc que, amb el temps, vindria a denominar-ser-se "Clot de la Mare de Déu".

Des d'allí la Mare de Déu, que rep culte amb el títol de "La Misericòrdia", protegeix la ciutat. i és venerada en una imatge nova treballada per Pasqual Amorós, (la primitiva desapareguda en 1936), amb la Verge sedent sobre trona i amb l'Infant al braç. Segons la tradició, la imatge hauria estat trobada en el llac, conegut llavors com a estanc del riu Sec o Anna, sota una campana, per uns pastors, que l'estaven buscant en escoltar-ne un toc procedent del llac en el moment "d'alçar a Déu" en la missa de la parròquia. Per això sol ser representada sota una campana a tall de corona o baldaquí i, a vegades, amb fons de mar.

L'ermita és una petita edificació de caràcter popular construïda a principis del segle XVIII, amb habitatge adosat, sense res d'espectacular, on el primer diumenge d'agost acudeix el poble de Borriana per festejar-la.

I des de Borriana, per una recta i gratíssima carretera, entre autèntics jardins de tarongers ens acostarem fins a **Nules**, deixant a un costat i a l'altre, ací i allà, magnífiques edificacions camperoles.

Abans d'arribar-hi, ja molt a prop de Nules, queda a un costat de la carretera el lloc de **Mascarell**, amb el seu recinte emmurallat, de tàpia i maçoneria, que ha estat restaurat anys passats. I a Nules, dins de la població mateixa, ens adreçarem el temple santuari dedicat a la Marede Déu de la Soledat.

El culte a aquesta imatge, de considerable grandària i "de vestir", data de finals del segle XVI, o almenys es renova i acreix llavors, quan, amb motiu de la visita a Nules, el 1586, del rei Felip II, el marquès Clotaldo de Centelles va col·locar la imatge a l'oratori del palau dels Senyors de Nules i que cada any, el segon Diumenge de Pasqua, era portada a l'església major i tornada després a l'oratori. La imatge, segons tradició, seria còpia d'aquella que la reina Isabel de Valois va encarregar a l'escultor Gaspar Becerra, per a la seua capella i que, amb el temps, va passar a presidir l'altar del convent dels frares Mínims de Madrid.

Més tard va tenir altar en l'església de la Sang (1618) fins que, en el segle XVIII (1757-1768), se li va construir església pròpia, adossada a la primitiva de la Sang i comunicada amb ella fins a la remodelació i restauració dutes a terme en la dècada dels setanta del segle XX. En aquesta ocasió, la capella, que es trobava molt deteriorada, va adquirir una fisonomia d'acord amb el seu estil divuitesc, d'un rococó molt considerable.

La capella presenta una planta cruciforme cupulada rematada per un profund presbiteri poligonal. És a planta central, sense altres capelles o altars, amb gran cúpula, i porta decoració en rocalles amb diversos elements, al·legories i emblemes, tot en or i plata colrada. La capella és, en el seu gènere, de planta moguda, un dels més importants exemplars de la comarca de la Plana, juntament amb la del calvari de Betxí.

La imatge original, del tipus conegut com de vestir, s'ha conservat i és extraordinari i exemplar el culte que se li tributa a Nules, sempre, però particularment en les festes, tant en Setmana Santa i pasqua com en les patronals d'octubre.

Entre tarongers i indústries taulelleres ens enfilarem cap a **Onda** per donar compliment a una esperança, puix adrecem els nostres passos cap al Santuari de la Maredeu de l'Esperança, la Verge que, amb el Salvador i amb Sant Roc, comparteix festes per octubre i patronatge a Onda.

No descobrim ací, per descomptat, la importància agrícola, industrial, històrica i cultural d'aquest notabilíssim centre urbà, al límit de la Plana. Dit queda perquè el visitant, de sorpresa en sorpresa i racó darrere racó, ho descobrisca en el seu deambular.

I tal com hem dit, anem directament al Santuari, sobrepasant Onda, pel camí de Tales.

Els carmelites s'hi van establir on ja existia ermita sota aquesta advocació, i allí van construir convent, per 1437. I importància degué anar cobrant quan Vicià, en la seua *Crònica* del segle XVI, ens ho recorda: " *Otrosi hay en la huerta una yglesia so titulo de N. a S. de la Esperanza con convento de Frayles Carmelitas*". Durant la desamortització de segle XIX va passar a propietat particular i va sofrir greus danys. En els últims anys del segle es va refer, posant-se el 26 d'abril de 1891 la primera pedra, beneint-se el nou i espaiós temple, segons projecte de l'arquitecte castellonenc Godofred Ros de Ursinos al 15 de juliol de 1903. Allí es venera en el seu cambril la imatge, treballada als obradors valencians dels escultors Josep Rabassa i Antoni Royo

(1956), encara que en el convent existeix una altra preciosa talla barroca de la Marede Déu de l'Esperança en fusta policromada de gran interès i sens dubte la que fou objecte de culte en uns altres temps.

Segons conta la llegenda, en el lloc on avui s'emplaça el Santuari, a inicis del segle XIII, hi vivia un moro amb la seua filla. Aquesta va morir quan va donar a llum i per això el seu pare va manar fer-hi, a un escultor local, una imatge d'ella de quan estava embarassada. Una nit va veure com a la figura se li il·luminava el ventre i va cridar gent coneguda perquè també el vessen. En observar el prodigi, molts moros es van convertir al cristianisme i van començar a venerar la imatge sota l'advocació de l'Esperança.

El culte a la Mare de Déu en la seua expectació del part, amb el nom de Marede Déu de l'Esperança va ser molt comú i popular des de l'edat mitjana, sobretot a Espanya. Ací se la coneixia també amb el títol de Marede Déu de la O, no tant, com per la inflor del ventre com a signe de la Verge en aquest estat, sinó per les antífoes de les vespres que se celebren els dies precedents a la Nativitat del Senyor, que comença per una O exclamativa seguida de bellíssimes expressions dirigides a l'esperat Salvador, el naixement del qual el poble es prepara i es disposa a celebrar. En aquest context se celebra la festa de la Marede Déu de l'Esperança vuit dies abans

La festa litúrgica d'aquesta advocació és el 16 de juliol, dia en què els onders van en romeria fins a l'ermitori de la Marede Déu del Carme.

Per les nostres comarques, i també pel mateix temps que a Onda (últim terç del segle XIV, primers anys del XV), cobra gran auge aquesta devoció a Sogorb i a Albocàsser, entre molts altres indrets. També la població de Teresa té dedicada la seua església a la Verge de l'Esperança.

En el Santuari de l'Esperança a Onda, el pelegrí trobarà també uns altres al·licients com la visita a l'interessantíssim Museu de Ciències o la residència d'Espiritualitat dels Pares Carmelites.

3- Per la Vall del Palància

En aquesta tercera ruta ens endinsarem en la Vall del Palància, al qual conflueixen d'altres més reduïts que s'enfilen per les serres d'Espadà i Javalambre que, cap a l'interior, s'estrenyen fins a tancar la vall per l'oest amb les costes de Ragudo i l'erm de Barraques, a 1.000 m. d'altitud. Terres que ofereixen un rialler paisatge agrari en el qual prosperen els cultius de fruiters i hortalisses i on sobreixen denses formacions forestals de savines, pins i sureres a les muntanyes que tanquen la vall.

El Palància és una comarca en la qual està particularment arrelat el culte a Maria com a "Divina Pastora" o com a "Verge dels Dolors". I això, per obra i gràcia de l'influx de frares caputxins i de servites.

Bon exemple són, al costat d'uns altres, "La Pastorica", a Xèrica, amb la seua bella capella a l'església parroquial; o la Verge dels Dolors de Montant (aquest ja en la comarca del Millars), amb santuari propi que fou, fins a la desamortització, convent de religiosos Servites, que allí van estar establerts des de 1612 fins a 1836. I que, des d'ací, anime els amics de l'associació a visitar.

Com també a **Sot de Ferrer**, antigament Sot del Governador que canvià el nom per l'actual en el segle XVI quan adoptà el cognom del governador Jaume Ferrer, pòrtic de la comarca, amb l'antic palau dels senyors de Sot, edifici gòtic que conserva la portada, alguns finestrals geminats i restes d'antigues sostrades en alguns dels salons. Al costat de l'església dedicada a la Puríssima Concepció, del segle XVIII (1777-1787), superba edificació de tall clàssic que conserva una gran taula de la Immaculada, obra de Joan de Joanes, i una taula de San Miguel corresponent a les acaballes del s. XIV i del més pur gust italogòtic. I interessant també, pels seus valors d'integració en el paisatge, és el Calvari, començat a edificar en 1801 però reconstruït totalment en 1940, distribuint-se les estacions senzilles al llarg de l'empinada costa en ziga-zaga.

Tot i que la meta d'aquesta ruta, és la Cova Santa, no podem deixar de visitar el Santuari de la Verge de l'Infant Perdut, a **Caudiel**, en allò que fóra, en principi, convent d'agustins (1627-1630) i que és avui església parroquial. A la imatge, traslladada des de València, des del convent de Santa Mònica, on era venerada com a "Verge dels Infants Perduts", se li ret culte ací des que fou traslladada a aquest convent en 1627.

Es tracta d'una advocació que trobem també a Alagón (Saragossa) i a Benavarri (Osca) i el seu significat ve a identificar-se amb l'evangelí de *Lluc* (2, 2 ss) que narra l'anècdota familiar de l'Infant Jesús perdut i trobat en el temple.

L'església és d'una sola nau, amb capelles, creuer i cúpula. La primera pedra es va posar el 26 d'abril de 1655 i porta profusa decoració barroca de talla i esgrafiada, amb simbologia agustiniana i eucarística. Però on l'exaltació del gust barroc arriba al seu cim és en la capella de la Verge (1684) en el creuer del temple, i sobretot en el cambril (1703-1717), atribuït en les seues traces al germà Joan de Sant Tomàs de Villanueva, amb pintures que poden atribuir-se a Gaspar de la Huerta (1645-1714) i on no existeix cap superfície sense decoració, talla o llenços barrocs, amb rica policromia i daurat. El conjunt, amb tot, és molt harmònic i pot qualificar-se com el millor que el barroc ha deixat a la comarca. Notables són així mateix els sòcols de ceràmica valenciana.

Així mateix, correspon al segle XVIII el moment més alt de la devoció a aquesta imatge per àmplies zones valencianes i terolenques i és també l'origen del culte i nom en les "Alqueries" del *Niño Perdido*, prop de Vila-real, que va ser finca del convent de Caudiel.

És molt curiós i simptomàtic allò que conta Teodor Llorente quan, a finals del mil vuit-cents escrivia: *"Para los labradores valencianos y también para la clase popular de la ciudad, guardadora de los antiguos usos, ir á las fiestas de Liria, visitar la Cueva Santa y llegar hasta el Niño Perdido, es una de las mayores ilusiones de la vida, algo parecido á la peregrinación á la Meca para todo buen musulmán"*.

Santuari, capella i cambril, van patir danys en la passada guerra civil, si bé han estat feliçment restaurats. També va ser destruïda la imatge i reposada una vegada acabada la guerra i, finalment, coronada canònicament el 1956.

Es conserva, en canvi, una altra bella figura de la Verge amb l'Infant anomenada popularment "*La Virgen del colmillo*", (de l'ullal), tallada en os, que la tradició vincula a Sant Vicent Ferrer, però segurament és obra popular de l'eborària hispana filipina dels primers anys del segle XVIII.

Ben a prop de Caudiel, **Navajas** ens ofereix en la seua església parroquial, ampliada entre 1792 i 1794, la Verge de la Llum, de cuitades proporcions i en el seu cambril (1892-94), renovat juntament amb la imatge actual després de la guerra civil (1949).

La imatge, que segons la tradició fou un regal de la duquessa de Melito, senyora de Navaixes, al seu retorn en 1600 i que, transcorreguts uns anys (1670) el rector Jerònim Xixon la va trobar dins d'un reliquiari de fusta en una concavitat del tras-sagrari, possiblement dipositada allí en l'època dels alçaments moriscos, respon al tipus d'icona en la tradició valenciana reinterpretada per Joan de Joanes, de la qual existeixen diversos exemplars per aquestes terres, encara que sense aquest títol.

Desapareguda la imatge en els tràgics successos de 1936, la senyora Micaela Bonet, en 1940, va donar un quadre, còpia de l'original, que rep en l'actualitat el culte oficial de la parròquia; i el 1949 els esposos Sr. Ismael Bonet i Sra. Rosario Sierra, van obsequiar-ne el reliquiari.

Deixem Navajas i ens adrecem ja a la meta d'aquesta ruta, a la Cova Santa. Però abans d'iniciar l'ascensió cap a la muntanya, farem, però, una parada a **Altura** per a saludar, si més no siga uns breus instants, la Verge de Gràcia, que els alturans veneren amb especial devoció.

La Verge de Gràcia n'és la patrona, i li donen culte en una capella del creuer en el temple parroquial. Des d'antic tenia altar en el seu primitiu temple, al costat del qual es va edificar capella pròpia en el segle XVII. Quan es va construir el nou temple, l'actual (1783-1789), es va edificar també el cambril, segons projecte de Francesc Marzo i Maties Llorens, que es va adornar amb talla treballada per Vicent Esteve i pintures (1794) del valencià Lluís Antonio Planes, que desenrotllen temes relatius a les lletanies i les dones fortes vinculades a la prefiguració de la Verge Maria en l'Antic Testament: Abigail, Dèbora, Esther i Judith.

La imatge, que s'ha conservat, hauria estat lliurada a la població per Martí l'Humà el 1410, sorgint així la devoció i el culte, que prenen auge especial des de la següent centúria, quan el 1549 es funda la capellania de Nostra Senyora de Gràcia en el temple parroquial, i el 1652 es construïa una nova capella. Aquest fet hauria estat afavorit per la tradició popular, de l'aparició de la Verge a mossèn Pero López, segons relat oral, al qual va prometre el seu auxili i protecció sobre la vila d'Altura, mentre se li cantaren els dissabtes la Missa de l'Alba

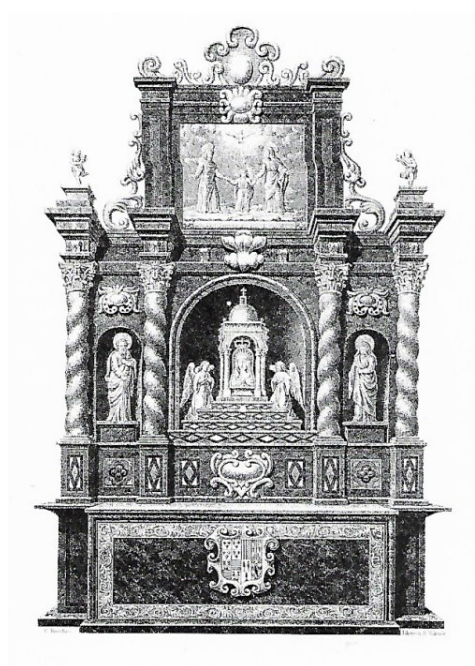
És una talla de fusta policromada, d'aproximadament un metro vint d'alçada, que representa la Verge en peus, amb l'infant al braç esquerre, que amb la dreta agafa la túnica de la Mare i porta l'orbe en l'altra mà. Els vestits sobreposats amb què s'exposa a la veneració des del segle XVII impedeixen contemplar la bellesa poc comuna d'aquesta imatge que, darrerament s'ha atribuït a la mà de l'escultor renaixentista valencià Damià Forment.

Centre de peregrinacions populars de tota la regió, constituït per un conjunt d'edificacions destinades a fins religiosos i a hostatgeria, el Santuari es troba a onze quilòmetres a l'oest d'Altura i és objecte d'una especial veneració en tota la regió circumveïna. Carles Sarthou Carreres ha arribat a denominar-lo com el " Lourdes espanyol "

La Cova, originada per un fenomen d'erosió càrstica, està a uns vint metres de profunditat i va ser anomenada en temps remots "*Cueva del latonero*" (cova del lledoner) pròpiament dita. És un buit de vint metres, pel qual descendeix una escala fins al recinte on es troba la capella de la Verge, construïda en el s. XVII en la profunditat de la cova i tancada per una reixa. L'altar de la Verge, de marbres, realitzat en 1695 per Leonardo Julio Capuz, va ser donació dels ducs de Sogorb, l'escut dels quals campeja en el frontal. Columnes salomòniques de jaspi flanquegen l'espaiós nínxol que sopluga el templet on es troba el reliquiari que serveix d'estoig a l'efígie de la

Verge. En la petita sagristia, després de l'altar, hi ha un notable conjunt de taulells. També porta sòcol amb taulells divuit-centescs de Manises la capella del Sagrari.

La imatge és un relleu, bust en guix de la Verge, que segons la tradició, hauria estat modelada per fra Bonifaci Ferrer, germà de sant Vicent, monjo i prior de la cartoixa de la Vall de Crist. La troballa de la imatge l'atribueix la tradició a un pastor que, a principis del segle XVI, guardava el seu ramat en els encontorns de la cova; aviat el seu culte comença a estendre's per la comarca en haver curat de la lepra un home de Xèrica. Des de llavors el seu culte ha anat sempre en augment i són nombrosos els pobles de la zona del Palància, amb uns altres de Castelló i de València, els que fan romiatge al Santuari, sense que la devoció hi haja decaïgut.

La imatge, una figura de guix, amb unes mesures de 30 x 30 cm i del segle XVI, destruïda en 1936, ha estat reemplaçada per una altra molt pareguda i possiblement eixida del mateix motle, que va ser donada en 1939 pel matrimoni constituït per D. Francisco Díaz de Brito i Dª Julia Sebastián.

Avui, la Verge de la Cova Santa és, des de 1955, patrona dels espeleòlegs espanyols i copatrona, juntament amb sant Pasqual Bailon, en virtut del breu del papa Joan XXIII, de 12 maig 1961, de la diòcesi de Sogorb-Castelló que s'acabava d'inaugurar canònicament (1960). Ingents munions de gent concorren en les nombroses romeries que s'hi celebren.

La vila de les Alcubles hi va cada primer dissabte d'abril; els de Teresa hi pugen el segon dissabte del mateix mes; l'últim dissabte de juny hi pugen els devots de Casinos; també l'últim dissabte, però d'agost, són els veïns de Viver que hi pugen. Xèrica fa la romeria el primer dissabte de setembre i els de Sogorb s'hi acosten el primer dissabte d'octubre, sobretot en les festes que se celebren el mes de setembre. El Santuari està molt cuidat, obert i amb culte diari, especialment els mesos d'estiu i tots els diumenges i festes de l'any.

Moltes altres curiositats trobarà el pelegrí, però, sobretot, gaudirà de l'oportunitat del repòs i la tranquil·litat al voltant del Santuari i en la Cova, al costat de la imatge de la Verge, com l'anomenen els naturals del lloc, la "*Blanca Paloma*" de la muntanya.

4- Un parèntesi no marià

A Vistabella, a veure al major dels nascuts

Des dels 30 m d'altitud de Castelló de la Plana als 1.300 del santuari de Sant Joan de Penyagolosa, és aquest l'itinerari provincial que més acusats desnivells salva. Fins a Atzeneta del Maestrat el viatger transita per plans interiors de gradual elevació, però que mai sobrepassen els 400 m. El secà mediterrani del garrofer, olivera, i ametller (fins fa poc, també la vinya) dominen fins ací el panorama agrícola. El matoll amb algunes agrupacions de pins caracteritzen el paisatge vegetal.

A partir d'Atzeneta del Maestrat, dins del territori medieval del castell de Culla, la ruta s'empina per a aconseguir primerament el Coll del Vidre (1.300 m) i, després d'un breu descens, novament grimpa per a aconseguir una altitud una mica superior al poble de Vistabella.

Aquesta zona de difícil agricultura de cereals i de ramaderia va estar, en uns altres temps, poblada en els seus abundants masos, però avui es troba bastant deshabitada. Una pista rural condueix, entre pinedes, fins a l'ermitori de Sant Joan de Penyagolosa. Els dominis del pic de Penyagolosa (1.813 m), cim excel·lent de les terres valencianes, contenen una gran varietat d'interessant flora en la qual destaquen els imponents boscos de pins.

Hi ha ací una important fita en els santuaris castellonencs que hauria quedat exclòs (i hauria estat una gran pena), donat el caràcter particularment marià d'aquestes notes viatgeres.

Per això mateix, i en passar per **Atzeneta del Maestrat**, interessantíssim poble de l'interior, que conserva restes de la primitiva muralla i d'una torre, que possiblement flanquejà una de les portes d'accés a la vila en el camí cap a Vistabella amb nombrosos atractius, anirem a visitar i saludar la MaredeDéu de Betlem, sortosament conservada, en la seua bellíssima talla en fusta (1'14 m altura), tallada de cap a 1400, de l'església parroquial en el seu altar del costat de l'epístola i a la de Loreto, en la seua ermita, del segle XVI, segons inscripció en ferratja de la porta del costat de l'evangeli: "JHS. Antoni Aís Mañà me fecit Any 1596".

I continuarem després la ruta i farem una breu visita a **Benafigos** i a l'ermita de la Maredeu de l'Ortissella, a uns dos km del poble, també del segle XVI (1566), alçada per recordar l'aparició de la Mare de Déu a un veí del Mas d'Escrig quan aquest estava llaurant amb un parell de bous. En 1657, i després en 1853 i 1899, se'n feren ampliacions. Davant de l'ermita s'alça un corpulent i vell om (hui mort a causa de la grafiosi, l'any 1999-2000), del qual es diu que en el buit del seu tronc podien jugar a les cartes fins a set persones, més altra que repartia vi als jugadors.

Són tres les ocasions en què cada any els de Benafigos visiten la seua benvolguda patrona: el primer diumenge de maig, el segon dia de Pentecosta (romeria de rogatives i en la qual dona a tots els concurrents una fogasseta, costejada pel municipi) i el dia 8 de setembre que és la festa principal. Aquest dia es fa missa solemne i després es reparteix a tots els assistents el típic "panoli" beneït que sufraga el clavari de la Confraria. També es fa una curta processó pels voltants de l'ermitori a on brollen tres fonts.

I una vegada ja a Vistabella, visitarem l'ermita de la Maredeu de Loreto, de la mateixa època i factura que la d'Atzeneta del Maestrat, i, naturalment, i a banda de córrer pels carrers i apropar-nos al cementeri, (on hi ha una portada de tradició romànica (1290-1320), possiblement corresponent al primitiu temple de la vila), la magnífica i monumental església parroquial de l'Assumpció (1604-1624)

Molt a pesar nostre deixarem, però, a un costat, una visita a l'ermita de Sant Bartomeu, puix que no hi ha temps. I ens n'anirem a asserenar i descansar a Sant Joan de Penyagolosa.

És creença general que el santuari de Sant Joan de Penyagolosa va ser cenobi de monjos des de finals del s. XIV, si bé és de cap a principis del s. XVI (1527), època a la qual correspon el nucli de les edificacions que conformen el santuari, a excepció de l'església. El nucli més antic sembla correspondre al petit pati interior, en el qual han aparegut pintures murals i la data de 1592 -, i a les dependències que donen al mateix entorn, així com la portada d'accés al recinte, de gran arc de llises dovelles. Al segle XVIII corresponen els dos cossos que flanquegen l'esplanada d'accés, amb arqueria de mig punt formant pòrtics lliures originàriament, sobre els quals es van edificar habitacions per a ampliar la capacitat de la hostatgeria. El de la part dreta ha estat restaurat amb escassa fortuna.

L'església va ser refeta cap a finals del s. XVII i principis del XVIII. D'una sola nau, amb pilastres de capitell toscà sobre les quals baixen voltes amb llunetes i cúpula cega recolzada sobre petxines en el tram del presbiteri. Té una capella lateral, com a cos propi, enfront de l'entrada; era la capella de Santa Bàrbara. El temple no presenta elements de rocalla ni estucs, però hi destaca l'estructura arquitectònica. La decoració pictòrica es concreta en uns frescs en les petxines (s. XVIII), i en la volta. També són de destacar les imitacions de plaques de marbre fingides en l'intradós dels arcs i en els frisos i pilastres, tal vegada de finals del s. XVIII.

Destacable en l'exterior és la façana dels peus, amb porta de llinda de dos cossos; l'inferior ofereix sobre plints de poca altura, dos estípits (que deriven de models del manierisme nòrdic a través del tractat d'arquitectura de Wendel Dietterlin), un a cada costat, que sostenen cornisa i entaulament mogut, i sobre aquest últim fornícula amb venera flanquejada per pilastres compostes, on se situa l'escultura en pedra del titular. La porta duu data de 1706.

A l'interior del temple cal destacar, al costat de la Glòria en el cor, el retaule major, de l'últim terç del s. XVIII i possiblement obra valenciana, de fusta daurada i planta moguda i ondulada, amb abundant ornamentació de tipus rococó. Estructurat en tres carrers: en la part central, hi trobem columnes corínties ornades amb garlandes que flanquegen el buit per a la imatge titular; en les laterals, hi ha medallons en relleu amb escenes del naixement i degollació de Sant Joan Baptista. Sobre el carrer central, hi veem un altre cos superior amb columnes així mateix dòriques flanquejant l'Anyell Místic i un Sant Pare.

Pel que fa a la imatge devocional del Sant, cor espiritual i raó de ser de la construcció d'aquest complex religiós i objectiu de les peregrinacions de tants fidels, podem datar-la entre finals de la centúria del XIII i primer quart del segle XIV, atesos les últimes anàlisis dutes a terme en aquesta, que l'acosten a l'escola d'escultura dels obradors francesos que, des de Carcassona, intervenen en les portades dels Apòstols de l'arxiprestal de Morella i la catedral de València. La talla en fusta policromada, molt intervinguda al llarg dels segles, presenta una factura molt popular de característiques molt similars a l'escultura de sant Bartomeu de l'ermitori a aquest

sant dedicat en la pròxima població de Villahermosa del Rio, tractant-se, aquest Sant Joan amb l'advocació del Baptista, d'una peça de menuda grandària i fàcilment transportable en processons i romeries.

Com una fita en les altures que marca un punt d'obligada trobada és aquest ermitori de Sant Joan en Penyagolosa. Un vigilant protector de la gent d'aquestes muntanyes, entre soledats i pins. Solitud interrompuda de tant en tant per pelegrins i visitants. Un punt cap on mirar per a orientar-se i des del qual contemplar, assossegadament, des de la distància temporal, tot allò que, a l'home del nostre temps, envolta, oprimeix o allibera.

Convidem tots els amics i acompanyants de viatge en aquestes rutes, a aquesta trobada tan renovadora, atractiva i vivificant que ens ofereix Sant Joan de Penyagolosa, com ho fou la trobada de les dues dones, (Maria i Isabel), mares respectives de Jesús i de Joan, abans que tots dos nasquessen.

5- A Vilafranca, per Albocàsser i Castellfort

Encetem ara nova ruta i ens n'anirem cap al nord, cap a Vilafranca, fent un salt, després, fins a terres terolenques.

Des de la Plana a les terres dels Ports, la ruta s'endinsa en els secans interiors per l'àmplia vall corredora de la rambla Carbonera (anomenada de la Vídua , des d' Els Ibarsos a baix), entre les serres d'En Galcerán i d'Esparreguera on fins a l'altitud dels 500 metres l'economia troba el seu suport en els clàssics cultius mediterranis: vinya, olivera, garrofer i ametller. Després l'itinerari transita terres de fallit relleu en les quals molts pobles se situen a considerable altitud, per sobre dels mil metres: Ares (1.318m.), Vilafranca (1.200 m), Castellfort (1.200 m)... Terra agresta, doncs, de grises roques calcàries, amb profunds solcs abarrancats i amb una vegetació menys densa avui que en el passat, però en la qual encara pot contemplar-se l'espectacle de les frondoses pinedes i de les fosques i robustes alzines.

La primera parada la farem, però a **Albocàsser**, nobilíssima vila d'arrels medievals sobre finca àrab, amb abundants mostres de la seua important història del passat. Un passat també profundament religiós del que abunden així mateix les petjades. A més a més de la seua monumental església barroca de Santa Maria, posseeix la dels Sants Joans (segle XIII), l'ermita de Sant Pere Màrtir, la de San Miquel, la de l'Esperança i la de Sant Pau.

La nostra visita va encaminada avui a la Maredeu de l'Esperança, però es fa imprescindible ací parlar del santuari de Sant Pau, en ruta abans d'arribar al poble. Veritable objecte d'atracció i romiatges és monument històrico-artístic nacional i constitueix, com a santuari, un dels conjunts més complets i exemplars d'aquestes terres. Encetem ara nova ruta i ens n'anirem cap al nord, cap a Vilafranca, amb un salt fins a terres terolencs.

El conjunt de Sant Pau d'Albocàsser es troba emmarcat dins la tradició paulina pròpia del sud de Catalunya, que arriba també a aquestes comarques i que, en certa manera, fa referència al coïmpliment del projectat viatge de Sant Pau a la península Ibèrica, del qual hi ha notícies en una de les cartes del mateix Sant Pau (Romans 15, 24). A més a més, cal afegir això al fet que la

carta de població d'Albocàsser va ser signada el 25 de gener de 1239, data en la qual en el calendari cristià se celebra la Conversió de Sant Pau, la qual cosa donaria, sens dubte, pas a la celebració especial pròpia i culte religiós a l'Apòstol dels Gentils, en eixa data, com encara va fent-se cada any.

La devoció i el culte segurament són de l'edat mitjana, però és en el segle XVI (1590) quan es reafirma i estén sobre la tradició d'una aparició de l'apòstol, en forma de pelegrí, al costat d'uns tolls d'aigües contaminades que amb la seua ampolla de pelegrí purificà. El Sant es va aparèixer a uns pastors coixos i baldats que estaven pasturant les ovelles pels voltants d'on hui està l'ermita i que en aquells temps era un lloc pantanós i d'aigües tèrboles. El Sant, buidant en les terres molles la seua carabassa de pelegrí, va convidar els pastors a banyar-se en les aigües fangoses. Els qui seguiren el consell quedaren aviat curats, i coixos i baldats seguiren els qui no feren cas. També les aigües, arreglades prompte en un pou, quedaren purificades i esdevingueren cristal·lines des d'aquell moment.

Conegut tan gran prodigi, el lloc va ser motiu d'especial atracció des del primer instant i prompte sorgí allí una ermita a la qual el rei Felip IV, concedí importants privilegis econòmics i que va estar remodelada en el segle XVIII.

Amb gust escriuríem més i amb detall d'aquest santuari, pel qual sentim particular predilecció. Però, sent marià el nostre peregrinatge, hem d'acudir a l'ermita de la Maredeu de l'Esperança, en la partida de les Canals, objectiu avui del nostre viatge.

I un vell i bell camí, empedrat fins fa alguns anys, ens conduirà cap a l'ermita, des del poble, arrencant prop de la font medieval gòtica que encara subsisteix.

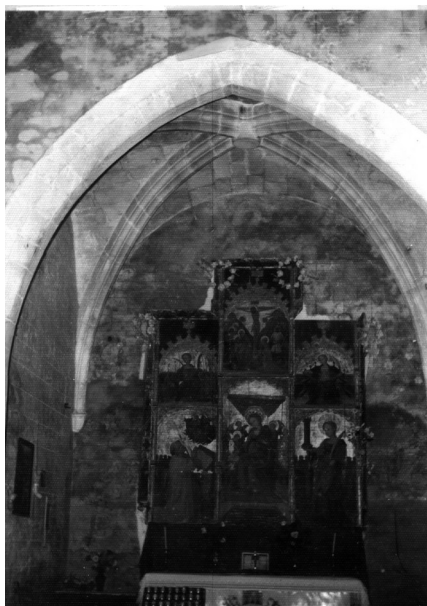

L'origen de l'ermita és, en aquest cas, molt distint. Es deu a fundació de Bernat Fort, il·lustre fill d'Albocàsser, que en el seu temps va caminar molt pròxim a Pedro de Lluna i fou degà de les esglésies de Sogorb i Albarrasí.

Eren temps de gran devoció a la Maredeu de l'Esperança. I molta en degué tenir-li el culte degà, perquè va fundar benefici a València i en la catedral de Sogorb. I va deixar empremta també en l'ermita de l'Esperança d'aquesta ciutat. al costat de la important seu, en el pujol on, passat el temps, es construiria el monestir de jerònims del mateix nom. La que va fundar al seu poble, (sota les advocacions de l'Esperança, Santa Maria i la Passió de Crist, i les santes Bàrbera, Caterina i Àgata, i sant Bernat), encara perviu i es va construir els primers anys del segle XV. En

1409 es feien obres; i, aquest mateix any, el papa Benet XIII hi concedia privilegis i indulgències.

De per aquests anys, 1410-1415, és el preciós retaule gòtic, que s'ha conservat, encara que ara està en el poble per raons de seguretat, atribuït a Jaume Mateu, a excepció de la taula del Calvari que hom considera d'Antoni Peris, en la taula central porta representada la Mare de Déu en la seua expectació del part, asseguda en tron, sota baldaquí, flanquejada en les taules laterals per sant Bernat i santa Bàrbara. En els panells superiors, el Calvari, santa Caterina i santa Llúcia. La iconografia del bancal o predel·la, il·lustrava la Passió de Crist, i va desaparèixer durant els anys de la guerra civil i no va retornar el 1939 quan es va recuperar el retaule: només se'n conserva una fotografia antiga desenfocada però suficient per "llegir-la".

L'ermita està treballada, com quasi totes amb maçoneria i pedres carreus als angles, i presenta dues portades, una als peus, del segle XIX, apuntada, amb porta de fusta i ferralla d'època i a dalt finestra atrompetada, i l'altra al costat de l'epístola, també apuntada, i en l'actualitat tapiada, la qual comunicava amb les dependències de l'hostatgeria, amb un menut pati lateral amb arcs apuntats i de pedra que avui ja no pertanyen a l'ermitori. La coberta exterior és a dues aigües.

L'interior és d'una nau, rectangular, de tipus saló amb cos adossat propi com absis, dividida en tres trams, amb arcs apuntats en la nau i arc triomfal en la capella major, que recolzen sobre pilastres adossades. La coberta és plana, de fusta, en la nau, recolzada sobre mènsules de pedra, mentre que en la capella major és de creueria amb plementeria de pedra que arrenca de mènsules.

Cada any, el 18 de desembre, s'hi fa romeria des del poble. És tradició que eixe dia, les dones embarassades pugen a l'ermita per demanar bon part, i en tornen posteriorment per donar-li gràcies.

Fent camí de nou i abans d'iniciar l'ascensió del port cap a Ares, volem entrar a Catí per a visitar el poble i l'església parroquial de Santa Maria i, per descomptat, el seu conegut santuari marià.

Catí és una d'aquestes viles que bé mereix una visita. Conserva encara la seua trama medieval i nombrosos edificis de notable interès, encara que va perdre les seues muralles i portes: l'ajuntament (1428-1437), cases gòtiques, portades de pedra, finestrals, façanes amb escuts, la seua antiga font gòtica ...

A la seua església, al costat de diverses obres d'orfebreria, el visitant pot admirar el retaule de sant Llorenç i sant Pere Màrtir (1460), obra de Reixach, que els hereus del mercader Spigol van encarregar al pintor valencià Jacomart. La capella de la comunió està íntegrament decorada amb pintures murals del pintor Pasqual Mespletera de 1746, seguint un programa iconogràfic redactat per Francesc Celma, en el qual es realitza un compendi de la teologia eucarística i un himne de veneració i lloança al Santíssim Sagrament.

Es fabriquen a Catí mobles i es produeix bon formatge, però avui, nosaltres, venim amb la idea d'acostar-nos a l'Avellà, i no podem deixar de banda el nostre objectiu.

Hi ha en aquesta vila diverses ermites en el seu terme: la de sant Josep; la de sant Vicent (1610), així com la interessantíssima de santa Anna (1441) i la de la Maredeu del Pilar (1625), aquest una mica més allunyada de la població en la Vall de Cirerers.

Però, com hem dit, l'atenció i objectiu del nostre viatge és avui el Santuari de la Maredeu de l'Avellà. Aquest santuari es troba a uns sis quilòmetres de distància, a 970 m d'altitud, en bell i agrest paratge. En els seus voltants es van construir des de finals del segle XIX alguns edificis amb caràcter de balneari, a l'abric de les famoses aigües minerals de propietats curatives que són comercialitzades des de fa anys

El culte se centra en una petita imatge de la Mare de Déu amb l'Infant al braç esquerre, el qual portava globus en la mà esquerra i beneïa amb la dreta, venerada ja, pel que sembla, allí o en un altre lloc, des del segle XIV i que fou llançada al foc en 1936.

La devoció, no obstant això, assoleix especial auge i popularitat en el segle XVI a partir de la curació d'una anciana leprosa i cega que hauria sentit una misteriosa veu de dona atribuïda a la Mare del Senyor, convidant-la a rentar-se en la font en comptes d'anar fins a Santa Llúcia de la Salvassòria. A mitjan segle (1544-1549) es construeix una primera ermita i nomenen el primer clavari. A això seguirien hostatgeria i altres edificacions. Pocs anys després s'afermaria el culte amb motiu d'una rogativa per la pluja que es va resoldre satisfactòriament. Se la va denominar llavors MaredeDéu de la Misericòrdia de la Font de la Vella (de vella o antiga anciana), si bé la denominació comuna és la de MaredeDéu de la Font de l'Avellà (de l'Avellaner?).

En la primera meitat del segle XVIII es van dur a terme reformes del santuari-hostatgeria, entre elles la del temple (1731), que s'amplià i és barroquitzà, realitzant-se llavors l'importantíssim conjunt de les seues pintures murals degudes al pintor santmatevà Pasqual Mespletera, (1737-1750) abans citat, excepte les del transagrari que són del catinenc Francesc Blasco (1760)

El 8 de setembre de 1785 el consell de Catí, davant la quantitat de gent que anava a les aigües a l'Avellà, acordà edificar la fonda, enfront de l'ermita-hostatgeria, amb la font al mig de la plaça. A poc a poc s'estava estructurant la plaça de la Font, que és el nucli central del balneari.

El 1845, acabada ja la primera guerra carlina, s'edificà la casa dels Banys que, a més d'habitacions, disposava als baixos d'unes senzilles instal·lacions però més pròximes a les noves teràpies mèdiques.

L'actual imatge de la MaredeDéu substitueix la desapareguda en la contesa de 1936 i va ser cisellada a Burgos. La seua tipologia respon a la MaredeDéu guia o "*Odigitria*" bizantina que mostra Jesús als seus braços. En la seua destra porta un lliri, que evoca el *Càntic dels Càntics* i és símbol de la seua virginal puresa. L'Infant porta un globus terraquí en senyal de sobirania, com també ho són els caps coronats de Mare i Fill.

Moltes coses més podrien dir-se d'aquest important i destacat santuari, però les deixem a la curiositat dels companys i amics que ens acompanyen en aquest viatge, per al seu personal descobriment.

Cal continuar el camí. Amb gust hauríem romàs ací, contemplant el calmat capvespre, al costat de la font de l'Avellà. Però, recuperades forces de cos i esperit, de nou hem de mampendre el camí. Un llarg camí que ens portarà a iniciar l'ascensió cap a altes terres muntanyenques, severes, adustes però ben atractives i esbalaïdores.

Terres de gent feta a la duresa del terreny, aferrada a la terra, acostumada a arrencar-ne, amb suors i freds, el quemenjar. Fetes a elevar els seus ulls a Déu des d'eixes altures, a demanar ajuda i remei en les necessitats i agraïdes quan trobaren favor i suport. I per això, disposades també a llançar-se al camí en silent romiatge.

Terres entre el sentit sagrat i el fet màgic i amb gent acostumada a viure la proximitat del misteri, que van anar fitant, amb presències del sagrat, cims, muntanyes, fonts, coves i barrancs. No en va és terra d'abundantíssims testimonis prehistòrics, com podem veure a la Valltorta o a la Cova Remígia amb pintures de remotíssimes èpoques.

I a l'encontre d'aquest món sagrat, amb la presència de Maria, la mare de Jesús, tan venerada pels vells cristians d'aquests pobles, sobrepassem Ares, amb la silueta dels murs del seu castell al cim i la gegantina mola de la seua església, (1717-1736), de monumental façana barroca

Deixant la carretera de Vilafranca, ens desviem cap a **Castellfort**, travessada una seca plana, entrem en zona boscosa i en el llit d'un ampli barranc ens trobem amb la primera de les sorpreses que aquest singularíssim poble brinda: el santuari de la Mare de Déu de la Font.

Com la majoria de santuaris, també aquest es troba aureolat de llegendes i tradicions, curacions i miracles que envolten la boirina i la llunyania del temps i del misteri tot allò que de religiositat sincera i noble hi ha en el fons. Tot això, al costat de les dades històriques conegudes.

A l'origen, i en l'edat mitjana, una "devota", o petita capella votiva a prop d'una font, on es venerava una petita imatge de fang cuit (28 cm d'altura) de la Mare de Déu amb l'Infant al braç esquerre i ceptre en la mà dreta, i que sembla obra del primer quart del segle XIV, afortunadament conservada i semblant a la de la Vallivana de Morella.

La tradició atribueix la troballa a un jove biscaí anomenat Pere Amadeu, amb increment del culte des del segle XV, potser amb motiu de la curació prodigiosa de Gabriel Fuster, de família castellfortina que ha continuat existint i en la qual sol donar-se a través de les generacions aquest nom. Des de llavors augmentaran els donatius, les visites, peregrinacions i els romiatges. Això va motivar les transformacions de l'originària capella en un temple que va anar reformant-se en diverses èpoques segons les exigències i necessitats. Es varen construir també hostatgeria, quadres, salons i altres dependències, fins a configurar-se com un recinte tancat amb dues grans portes i el seu corresponent arc i torrassa des de l'accés d'Ares i des de Castellfort; desaparegut, aquest últim, en transformar i ampliar la carretera.

El conjunt de l'ermitori amb hostatgeria i església va ser edificat entre 1522 i 1650, amb reformes posteriors. L'església és senzilla, d'una nau sense capelles, coberta amb voltes aristades i llunetes. El presbiteri és profund i més estret que la nau. Als peus, l'antiga capella amb cobriment de nervadures, i la font, que, canalitzada, sorgeix en la part exterior. Ofereix una única portada lateral, senzilla. Celebra la festa el 8 de setembre amb gran afluència dels pobles veïns. .

La casa hostatgeria annexa, edificada en el segle XVI (1566), posseeix una sala pintada amb pintures murals tipus grisalla amb escenes de la vida de Jesús i de Maria, a les quals s'atribueix la data de 1597 i l'autoria a un tal Cerdà.

La romeria que fa el poble de Castellfort té lloc cada 22 de maig i es va fins al santuari en processó de pregàries. Dos dies més tard acudeixen de la mateixa manera els veïns d'Ares i allí fan una breu parada els pelegrins de Catí que fan la peregrinació a Sant Pere de Castellfort el primer dissabte i diumenge de maig.

Tot i que la nostra ruta exigeix retornar per a continuar cap a Vilafranca, no podem ni volem prescindir d'una ràpida visita a esta interessantíssima ermita de Sant Pere de Castellfort, del segle XIII, amb bon absis de gòtic primari i curiosa porta romànica. A aquesta ermita va anualment l'últim dia d'abril una de les més notables romeries de la comarca que fa el poble de Catí.

Des de la planícia s'albira el poble, també digne d'una visita i, en la llunyania, amb possibilitat de continuar per allí una altra variant de ruta, la immensitat de les terres morellanes que visitarem més endavant, en una altra ocasió.

La meta del nostre viatge d'avui és **Vilafranca** i cap allí ens encaminem. Trobarà el visitant en aquesta important vila de l'alta muntanya castellonenca nombrosos atractius. Un poble àgil i dinàmic, amb més activitat i moviment que en qualsevol altre de la zona. Vilafranca encara conserva restes del seu origen medieval: la trama urbana, la distribució de carrers i places, cases, portes, finestrals ... i bons monuments. L'ajuntament és un bon exemplar de l'arquitectura gòtica civil (segles XIV-XV). L'arc i capella de sant Roc és més un record sentimental, però de gran interès en la seua configuració rural. De l'esperit religiós dels seus habitants abunden així mateix alguns testimonis: l'ermita de Santa Bàrbara i la de Sant Roc, el Calvari ... I, sobretot la seua bella església renaixentista, construïda en la segona meitat del segle XVI, (1567-1572) encara segons el sistema de nervadures de tradició gòtica recolzades sobre mènsules amb figures de bona llaura. La capella de la comunió (1725-1730) és d'exuberant barroc. Va perdre l'església altars i imatges,

però ha conservat algunes peces d'orfebreria, ornaments i altres objectes que s'exhibeixen en el museu parroquial instal·lat en una dependència del presbiteri.

Allí pot veure's també, en la mateixa capella de la comunió, el retaule gòtic de sant Miquel (1429), de Bernat Serra, procedent de la seua església en el caseriu del riu de les Truites, que bé mereix una visita, al límit amb la província de Terol.

En aquesta direcció, i en la carretera mateixa que condueix a l'Anglesola, a uns dos quilòmetres de Vilafranca, es troba el santuari de la Maredeu del Llosar, meta de la nostra peregrinació. Com en tantes ocasions, es barregen també ací tradició i llegenda amb dades precises i històriques. Aquelles recordaran, no sense raons simbòliques vàlides, l'ocultament d'una antiga imatge de la Mare de Déu en temps de dominació àrab i la seua troballa per un llaurador en ensopegar-hi la seua arada remouent una llosa del camp on treballava.

Allí sorgiria aviat una ermita que s'aniria fent gran amb el temps fins a convertir-se en el santuari important que ara és. La imatge, encara conservada i restaurada per l'escultor Pasqual Fuster, és de marbre, gòtica, de 70 cm, del primer quart del segle XV. i representa la Mare de Déu dempeus, coronada, portant l'Infant al braç esquerre, mentre amb la dreta sosté un ceptre o una tija amb flors terminals. Per la seua banda l'Infant beneeix amb la dreta i porta ocell que simbolitza els dons de l'Esperit Sant, en l'esquerra.

En el mateix segle XV, 1455 es realitza un magnífic retaule gòtic, en la taula central del qual, sense representació, uns àngels sostenen draps a tall de cortinatges com a fons per a la imatge d'escultura de la Mare de Déu. El retaule, obra de Valentí Montoliu, es conserva avui a l'ajuntament.

El santuari, del segle XVII (finalitza obres en 1683), barroc, té bona església de planta rectangular, de tres naus amb quatre capelles a cada costat, espaiós cambril (1760-1768), hostatgeria (1734) i servei de bar i restaurant davant. Les edificacions complementàries existents enfront de l'església, conegudes com "els arcs del pare Plàcid" porten arcades a doble pis (1845-1848) i semblen respondre a un desig de configurar el santuari amb una plaça interior que va quedar inacabada.

La MaredeDéu del Llosar és molt venerada. Els de Vilafranca celebren en setembre les seues festes principals, les més assenyalades i lluïdes de la zona. També hi ha al llarg de l'any diverses romeries.

Al límit amb les terres turolenques, tan agermanades amb les de Castelló per aquestes latituds, temptats estem, des del "riu de les Truites", de continuar ruta per les altes terres de Terol. I apropar-nos a la veïna Verge del Cid, a l'Anglesola. I des d'allí continuar a la Verge de la Tremedal en Tronxó, a la de l'Esbarzer en Aliaga, a la de l'Aigua en Castellot, i a les de la Carrasca i de l'Aranya en Bordó i a la MaredeDéu de la Estrella, de Mosquerola; però serà millor tornar a casa i, des d'allí, moure després cap a una altra ruta.

6- De Castelló a Sant Mateu i terres dels Ports

L'itinerari que ara es proposa té com a meta, eixint de Castelló de la Plana, les terres dels Ports. Un itinerari que transcorre en part pels indrets que constituïen un tram de la via Augusta romana, en el seu trànsit per les terres que avui conformen la província de Castelló.

Salvades les costes de la Pobla Tornos, el camí discorre per un paisatge pla o lleugerament ondulat d'una vall dominada per típics cultius mediterranis (ametller, olivera, vinya fins fa poc temps). La densitat del cultiu de l'olivera s'accentua a mesura que ens acostem a Sant Mateu, però poc abans d'aquesta vila, criden l'atenció del viatger els camps de cirerers de la Salzadella, especialment si passa en el temps de la floració. La ramaderia de llana, que va ser en el passat medieval font primordial de riquesa, continua practicant-se en aquesta comarca de suaus pujols, avui molt desproveïdes de la vegetació arbòria que antany la poblava.

Es tracta d'una ruta rica en santuaris. I en arribar a **Benlloc**, ens n'anirem directes cap al seu santuari, a l'Adjutori, situat poc més enllà del poble, en una lleu prominència, apta per a vigilar i protegir sempre, des de la vista, els seus habitants mentre van i vénen, treballen, viuen. Hi havia allí (diuen) des del segle XV (1455) una ermita dedicada als sants màrtirs Abdó i Senent, a la devoció dels quals s'uní molt aviat el culte marià en una imatge de la Marede Déu amb l'Infant, estant i coronada. Era una talla de fusta d'uns 75 cm d'altura, corresponent a la fi del segle XV, destruïda en ser cremada en 1936, i que representava la Mare de Déu amb l'Infant Jesús completament nu en el braç esquerre i ram de flors en la mà dreta. L'actual, treballada per Pere Gil Moreno, data de 1943.

Llegendes locals parlen de pelegrins, que haurien col·locat la imatge sota una roca que creixia cada any. Més afirmada i comuna és la tradició que la vincula amb l'esquadra de

Manuel, "l'Afortunat" rei de Portugal, encara que després tot quedà embolicat per la llegenda amb tempestats i calma quan la imatge es trobà en el vaixell, fins a la seua definitiva ubicació en l'ermita dels Sants Màrtirs. De fet, hi ha constància documental del seu lliurament a l'ermita per part de Guillem, sacerdot portuguès de l'esquadra reial de 1498. La devoció s'afirma, i de tot això hi ha notícies abundants des del segle XVI.

L'actual ermita es construí a partir de 1728 en el mateix lloc de la primitiva edificació, de la qual queden algunes restes darrere la casa hostatgeria. Les traces del nou temple foren realitzades per José Palau i les obres les va dirigir José Vilallave de Castelló, en 1741. És temple d'una nau, de tres trams, sense capelles, creuer i presbiteri rectangular. Cobreix amb volta de canó amb llunetes en la nau, cúpula cega sobre petxines en el creuer i volta sobre petxines en la capella major. Té cambril, amb cúpula sobre petxina i accés pels costats del presbiteri. La decoració és barroca, senzilla, amb rocalls i esgrafiats. La façana, elegant té porta allindada (1742) entre pilastres.

La casa de l'ermità, del segle XVII (1621), va ser ampliada en 1755, una vegada acabades les obres del temple.

Encara que el santuari no es desenvolupa amb més àmplia hostaleria, ni foren moltes els romiatges i peregrinacions, la devoció local sempre va ser gran i intensa. Cada any acudeixen els de Benlloc a l'ermita de la Mare de Déu de l'Adjutori, en romiatge als "sants màrtirs", l'últim diumenge de juliol i el dilluns de pasqua. Antigament, s'anava també, a part d'ocasions especials, per pasqua de Pentecosta.

Enfilant de nou el nostre camí cap a les terres altes, volem aturar-nos una estona a **La Torre en Domenge**, puix no volem passar de llarg sense saludar la Marede Déu de la Font, en la seua imatge de pedra (52 cm d'altura), del segle XIV, de gran expressivitat en la rudesia i en allò que és popular de la seua ejecció, com un ídol, venerada en la petita ermita de Santa Quitèria (1860).

Deixant la Torre, passarem també per les **Coves de Vinromà** i per la **Salzadella**, on ens aturarem una estona per poder contemplar, una vegada més, les peces d'orfebreria del seu tresor parroquial.

I d'allí ja, amanyagats per la calma i el silenci que es respira, ens adreçarem a **Sant Mateu**, a la muntanya on es troba el santuari de la Marede Déu dels Àngels.

Parla la tradició d'un ermità portuguès anomenat Sebastià, que habitava l'ermita de sant Antoni Abat en aquest lloc, allà per l'any 1580, en ple auge de la reforma tridentina i de la nova pietat. En les seues nits de soledat i oració veia els dissabtes inundar-se d'una misteriosa llum i se sentien sobrenaturals músiques en aquella petita ermita. I veia uns àngels que movien una imatge de la Mare de Déu que col·locaven sobre l'altar. Aquestes visions explicarien la troballa de la imatge i el subsegüent auge del culte, substituint el de sant Antoni Abat, avalats pel savi consell de sant Joan de Ribera, arquebisbe aleshores de València.

Poc després (1590-1600), s'executarien ja obres d'ampliació en edificis adjunts, sales, hostatgeria i cavallerisses. En acabar seria també la nova església (1691-1694), de profusa decoració barroca, i el bell campanar (1727), amb altres edificacions i la plaça interior tancada per murs i porta que dona als primitius accessos a peu des de la població cap al santuari. El temple té bella portada de pedra, bones solades i sòcols de taulelleria divuitesca, amb reeixida decoració barroca i talla encara subsistent.

Al costat del temple, la casa hostatgeria, obra de 1590, posteriorment ampliada, avui està habilitada com a restaurant. En els baixos de l'hostatgeria hi ha curioses dependències i quadres amb bons arcs de pedra.

La imatge venerada, destruïda per un incendi l'any 1921, era una figura de 50 cm d'altura de tradició gòtica i factura una miqueta tosca y rústica, que representava a la Mare de Déu en peus, coronada, amb l'Infant sobre el braç esquerre i la mà dreta sobre els plecs del mantell. En cremar-se la imatge va ser substituïda per una altra de marbre de Carrara, obra de l'escultor italià Anaclet Brunetto, beneïda pel papa Benet XV. Imatge i santuari sofriren també la devastadora destrucció de 1936.

A banda de romiatges i altres actes de culte, Sant Mateu li dedica un dia especial de festa per pasqua, en el santuari, ja que la imatge només en escasses i excepcionals ocasions és tret del seu temple i cambril per a traslladar-la a la població.

A l'hora de continuar ruta des de la Maredeu dels Àngels, i abans de mampendre l'ascensió a les altes i adustes terres de la comarca morellana, volem acostar-nos a **Traiguera**, amb l'obligada visita al santuari de la Maredeu de la Font de la Salut.

És aquest un dels santuaris més atractius de les nostres comarques i, sens dubte, el més important com a conjunt arquitectònic, sense que això vulga suposar descrèdit per a les peculiaritats i interessos dels altres, que coneixem bé i visitem amb freqüència.

Ens trobem aquí, a Traiguera, una vegada més, amb el motiu simbòlic de l'aigua i la font en relació amb el culte marià, que és tema de profund significat doctrinal i antiquíssimes arrels en els escrits i interpretacions mariològic-marianes en els autors cristians. I això, també una vegada més, embolicat en la tradició (com una constant en els orígens del culte concret a una determinada imatge i en lloc precís), de troballes, pastors, curacions, retorn al lloc d'origen amb signes misteriosos de llum com a referència a elements transcendents i a llocs sagrats.

En qualsevol cas, aquestes referències concretes (els pastors Anastasi i Jaume Sorlí, la font amb la imatge i el canelobre, el retorn al lloc de la troballa de la imatge traslladada a l'església del poble), van donar origen des de finals del segle XIV (1384) a la tradició segons la qual esta imatge va ser trobada per dos pastors de Cervera, germans (un d'ells mut que recuperà la parla) quan pasturaven el seu ramat, en una ermita que progressivament esdevindria un gran santuari;

en multiplicar-se els romiatges i visites, no sols dels pobles circumveïns, sinó també de nombrosos personatges distingits, eclesiàstics, nobles, prínceps i reis.

El Santuari va estar sota protecció reial des del segle XVI (1542). I és precisament en aquest segle quan el conjunt arquitectònic de la Maredeu de la Salut es renova per complet amb diverses edificacions, entre elles la part residencial, el bell pòrtic renaixentista del temple (1588) rematat per l'escut reial de Carles V en edícula, que seria remodelat i ampliat novament en el segle XVIII. El resultat, en definitiva, és un magnífic conjunt monumental arquitectònic, molt variat i de gran interès, que va sorgir, (no ho hem d'oblidar), com a marc per al culte de la petita imatge de la Mare de Déu i per a atenció i acollida de la Maredeu als pelegrins.

La primitiva ermita, molt senzilla, construïda al costat de la font de la troballa, va desaparèixer absorbida pels baixos de l'actual hostatgeria. El conjunt d'edificacions actuals correspon bàsicament al segle XVI amb transformacions des dels primers anys del segle XVII. El primer temple va ser construït en 1439 i es corresponia parcialment amb la nau del temple actual.

La portada d'accés al temple porta data de 1716 i correspon a les reformes que van transformar per complet l'antiga església gòtica, quedant com a temple d'una sola nau, de tres trams sense capelles, amb creuer i cúpula mancada de llanterna. Porta presbiteri molt profund amb esvelta cúpula pròpia, separada de la nau per una reixa del segle XVIII. També té capella trasaltar o cambril amb profusa decoració barroca.

Tot el temple porta decoració mural pictòrica amb temes al·legòrics, figures i símbols marians; no obstant això, la part més notable es troba en la capella major, on, al costat de figures al·legòriques de Maria i diversos emblemes i al·lusions a l'aigua, es representa la llegenda de la imatge. En la cúpula, la Glòria de la Trinitat amb els cors angèlics i la lluita de Maria com a dona apocalíptica, obra tota ella propera a Pasqual Mespletera i de pels volts de 1736.

L'hostatgeria i residència episcopal conforma un conjunt molt unitari; el més destacable és sens dubte el petit pati interior, obert, d'arcs escarsers que baixen sobre impostes motllurades, al voltant del qual recauen les dependències nobles i els salons, que conserven en part restes del solat original, així com treballs en fusta en portes, finestres i sostrades de clar gust mudèjar. Part de les obres del palau es van iniciar en 1523 com a residència estiuenca dels ducs de Sogorb, però l'obra no va arribar a concloure's sinó cap a 1590. En 1570 es va construir la casa del capellà.

La imatge era una talla de fusta de 47 cm que la representava dempeus amb l'Infant al braç esquerre i ambdós portant a la mà una poma i que hom datava a l'últim terç del segle XIV. Estava buida per darrere i portava anses per a ser traslladada a mà o penjada del coll. Encara avui, tot i els anys passats i les transformacions esdevingudes, el visitant podrà trobar abundants mostres de l'esplendor de segles que tingué aquest santuari.

Després de recuperar forces de cos i esperit, de nou cal mampendre el camí que ens portarà cap a **Morella**, al santuari de la Maredeu de la Vallivana, situat entre muntanyes i barrancs, al costat de la carretera de Vinaròs a Saragossa i abans de començar el dur ascens del port de Querol cap a les altes terres morellanes. Allí va reposar també en uns altres temps el papa Luna amb el seu seguici, cap a la capital dels Ports

Com totes les Maredeus trobades, també la de la Vallivana té les seues llegendes i tradicions, puix es diu que va ser l'apòstol Sant Jaume qui la va portar des de Terra Santa en el seu viatge cap a València. I el seu culte, ací al costat del barranc, ens parla de la protecció de Maria sobre aquests pobles i aquesta gent en les seues situacions concretes, el seu esdevenir i la seua història.

La troballa per un pastor i el seu mastí en una cova va acompanyada d'una llum misteriosa, (en una humil espelma encesa), com a cura d'ancestrals records. Inclou també, al costat de la imatge, misteriosos documents no descodificats com a aurèola de la dimensió sagrada i transcendent.

Una imatge de la Mare de Déu estant i coronada, amb l'Infant al braç esquerre, el qual recolza la mà dreta en el pit de la mare i a la mà dreta un globus terraqüi, feliçment conservat. Oculta a sota de riques vestidures sobreposades, hi ha una petita figura de 29 cm d'altura, treballada en fang cuit, semblant a la de la Font de Castellfort, amb trets propis de les postrimeries del segle XIV, tot i que llegendes i tradicions remunten la seua troballa a 1234 i el seu culte primitiu, molt més enllà.

El santuari va estar objecte de grans transformacions des de la senzilla ermita primitiva fins a l'ermitori que avui es veu. Van desaparèixer els arcs i portes d'accés al conjunt de les edificacions. L'hostatgeria gòtica, que conserva alguns elements medievals entre els quals destaquen dues finestres gòtiques de l'habitació on en 1410 es va allotjar sant Vicent Ferrer, està molt modificada i l'església és la que es va construir pel mestre Miquel Climent en el segle XVIII (1714-1728), solemne i barroca, d'una sola nau amb dues capelles laterals a cada costat, cor alt als peus i creuer amb presbiteri i cambril. La nau cobreix amb volta de canó amb llunetes, i el creuer i el cambril ho fan amb cúpula.

La portada exterior, de 1726, presenta un arc heptagonal eixamplat decorat amb rosetes en la qual els historiadors de l'art han vist l'empremta de l'arquitectura erudita del segle XVIII.

D'entre les festes, (el 8 de setembre, es fa un romiatge que recorre a peu els 24 km que dista el santuari de la vila), hi destaquen les que celebra la ciutat de Morella cada sis anys en compliment d'un vot d'acció de gràcies per haver-se vist lliure, en 1672, de greus calamitats públiques i de pesta.

Després del repòs a la Vallivana, amb records papals de difícils temps per a l'Església com a exponent d'una època en crisi, cal fer-se de nou al camí. Sobrepassem Morella amb tots els seus atractius i ens endinsem en les altes terres, més enllà de Torre Miró, en els confins amb terres aragoneses.

I és que hem de visitar aquell recòndit santuari, humil i una miqueta oblidat, però entranyable i devotíssim per a **Herbers** i altres pobles del contorn. El del Sargar, des d'on la Maredeu saluda aquella altra de la Font de Penarroja de Tastavins, ja en terres terolenques.

Una vegada més hem de referir la llegenda de la troballa per un pastor, en una cova envoltada d'esbarzers i al costat d'una font, el trasllat de la imatge al poble i el retorn d'aquesta al lloc de la troballa, les resplendors extraordinàries com a toc d'atenció i la crida prèvia a la troballa de la imatge, el record d'ancestrals dificultats per a la vivència pacífica de la fe i l'acurada guarda d'allò que la simbolitza.

El fet és que, consolidada l'existència de la nova població de l'originària masia d'Herbers, després de la conquesta de la zona per Jaume I en el segle XIII, començaran les manifestacions de la seua fe amb una ràpida devoció mariana que es concentraria en aquell barranc

del Sargar on abunda el vímet, en agrest i muntanyenc entorn. El visitant quedarà sorprès i impressionat per la solitud i el silenci, per l'acollidora naturalesa on el santuari va anar sorgint des del segle XIV consolidant-se com a edificació al mateix temps que s'afirmava més i més la devoció del poble a la Mare de Déu en aquella petita imatge de Maria (65 cm d'altura) del segle XIV, asseguda, coronada i amb l'Infant assegut al seu genoll esquerre segons l'habitual iconografia de l'època, portant en la mà dreta una poma o un fruit esfèric, símbol del poder, mentre que l'Infant es presenta beneint amb la dextra i amb llibre a l'esquerra.

Lamentablement desapareguda en els deplorables fets de 1936, fou restablerta pels germans Alvareda de Saragossa en 1940, acoblant a la nova imatge les mans intactes de la imatge cremada.

El document més antic conegut, que parla de la construcció de l'ermita, data de 1358. Després s'aniria configurant el conjunt del santuari amb una nova ermita i, al seu costat, la resta de dependències, salons i hostatgeria, tot entorn d'un pati interior, amb el més sever caràcter d'un petit convent i amb l'únic accés d'una petita portalada.

Malgrat els danys soferts en diverses ocasions, que culminen amb els de la guerra civil de 1936, el visitant pot contemplar encara el conjunt ben conservat i acuradament atès, així com les pintures murals del temple amb un important temari d'iconografia mariana, obra del pintor Joan Francesc Cruella, de 1836.

Continuen tenint lloc peregrinacions i romiatges d'Herbers i d'altres pobles cada any el 25 d'abril, festa de l'evangelista sant Marc; el 25 d'agost, memòria de sant Lluís de França, i el 28 d'octubre festa dels sants Simeó i Judes, advocats de la Confraria del Sargar.

Recomanem als amics que completen la seua visita amb un detingut passeig pel poble d'Herbers, els seus carrerons, l'església parroquial de sant Bartomeu i el seu palau-castell de la baronia i el seu palau senyorial. En quedaran gratíssimament sorpresos i serà inesborrable la imatge que amb ells s'emportaran quan reprenguen el seu pelegrinatge per aquests atractius i antics pobles de les altes terres morellanes.

I ja de camí, i abans d'anar-nos-en a reposar a la Balma, meta de la ruta d'avui, volem recordar mentalment, perquè resulta prou difícil de visitar-les totes, aquelles ermites que sota advocació mariana hi són en aquests pobles de les terres, plenes de silenci i d'insòlita bellesa, dels Ports.

I és que en tots ells, com a poblats de cristians vells, trobem la presència de la humana mare del Salvador amb temples i ermites a ella dedicats, ja des dels segles XIII i XIV.

Així podem recordar la MaredeDéu i la Font del Roser de **Xiva de Morella**, d'origen medieval amb reformes en 1595 i 1890 i la placeta al davant de 1724; la MaredeDéu del Bon

Succés de **Villores**, al costat del Castell, de 1738; la Mare de Déu de la Consolació del **Forcall**, de 1675 sobre anterior ermita gòtica; la Mare de Déu de Gràcia de **Cinctores**, refeta entre 1868-1875, segons plànols de Manuel Montesinos Arlandis i amb pintures de Ramon Segura de 1873 on es conservava fins a 1936 la imatge de la titular, una escultura en alabastre translúcid de 30 cm d'alçada, de finals del segle XVI, que no era més que una còpia de la Madonna di Trapani (c. 1352-55), de Nino Pisano que es venera en el santuari de l'Anunciata, a Trapani (Sicília); la Marededéu de l'Esperança del **Portell**, amb ermita de darreries del segle XVI, que tenia escultura de clara ascendència gòtica, lamentablement perduda.

Gòtica també, però conservada és la Marededéu de la Taronja d'**Olocau del Rei** ja en límits amb terres aragoneses, localitat que fins a 1956 va pertànyer a l'arxidiòcesi de Saragossa, sent l'únic poble d'aquesta zona de parla castellana. Allí a l'església parroquial de la Marededéu del Populo, del segle XIV, encara que barroquitzada, es guarda i venera la imatge de la Mare de Déu que ha arribat, superant avatars i destruccions, fins als nostres dies.

Tallada en una sola peça de fusta local de tarabina (*Juniperus Thurifera*), es tracta d'una figura de Maria asseguda, a sobre escambell en forma de banc molt senzill, amb la part posterior sense polir, pel fet que segurament es realitzà per a anar adossada, tocada amb corona i amb la mà dreta alçada mostrant la fruita que, en identificar-se amb una taronja, li ha donat aquest nom. La mà esquerra s'estén al llarg del cos fins a l'escambell. Porta l'Infant assegut a la falda, en actitud de beneir i amb la bola del món sobre la mà esquerra.

Constitueix una de les representacions marianes conservades més antigues en l'antic Regne de València. Iconogràficament, assimila Maria a la Nova Eva, que va menjar del fruit prohibit, que ara mostra triomfant sobre el pecat. És molt probable que la imatge fos la titular de la primitiva església, i que amb el temps es traslladés a una ermita. Els trets de la imatge i la seua comparació amb altres exemplars pròxims permet datar-la en la segona meitat del segle XIII.

I seguint el curs de la vall pel Bergantes, traspasant pobles gairebé deshabitats arribem a **Sorita** per anar a reposar en el segur refugi de la gruta, com al claustre matern, en la Balma, als peus de la Mare de Déu, amb la tranquil·litat i el silenci.

Sobrepassem la capella del barranquet o de la Mare de Déu, erigida al costat del riu en la seua confluència amb el "barranc de la Mare de Déu", erigida en 1545 i reconstruïda en 1744, segons inscripció que es pot llegir en el frontispici. I, deixant al costat la bellíssima creu coberta amb les seues robustes columnes i les pintures de Joan Francesc Cruella (1860) al·lusives a les Virtuts, comencem a ascendir fins a la gran porta de l'accés, al mateix temps que anem contemplant el santuari i les seues edificacions acoblant-se amb sorprenent originalitat a les roques de la muntanya, però també amb el seu gran respecte al seu medi originari i primigeni, a la naturalesa. Columnes que sorgeixen atrevides de la roca, arcs que naixen dels penyals, petites edificacions amb els seus finestrals apuntant-se a la vall des de les altures, torres i portades que s'acoblen a les irregularitats de la muntanya:

Tot un suggestiu espectacle per a crear un santuari dedicat a Maria, la Mare del Senyor, per a aconseguir uns espais, unes sales, uns accessos segons les necessitats al fet que el temps i

els nombrosos pelegrins van anar obligant. Si alguna vegada el títol amb el qual s'identifica una imatge està justificat, aquesta seria una d'elles perquè, en efecte, és el culte a Maria en i des d'una gruta: La Balma.

Primer degueren ser eremites refugiats en aquelles asprors de les roques, amb la seua imatge de la Magdalena penitent els que ací hi hagué. L'aparició de la Mare de Déu a un pastor manc, que recuperà miraculosament la mobilitat del seu braç, va donar lloc a l'auge de la devoció fins a convertir-lo en important focus de peregrinacions de tota la comarca, també de nombrosos pobles de Terol, i a l'adaptació de la Balma o cova com a temple. Des de 1380 n'està ja documentat el culte; i des de 1408, les peregrinacions. Amb el pas del temps diverses obres van anar configurant el santuari en el seu aspecte actual. Tot ell situat en la roca, en un abric natural, la qual cosa el converteix en el més original dels santuaris castellonencs.

En l'origen i auge del culte marià es troba, una vegada més, la tradició i la llegenda, sempre de gran valor simbòlic i de profunda significació: troballa, trasllat de la imatge al temple i misteriós retorn al lloc de la troballa com a radicació de lloc ... I després, els prodigis, les curacions, els miracles. I un poble, unes gents religioses que veuen allí la presència de l'element sagrat i transcendent: Déu fet realitat pròxima i viva a través d'una petita imatge de la Mare de Déu.

Una imatge en fusta de 70 cm d'alçada que representava la Mare de Déu coronada, asseguda sobre escó, en posició frontal, amb l'Infant assegut sobre el genoll esquerre de la Mare, la qual li ofería o mostrava una també al·legòrica poma que sostenia en la mà dreta. Datava del primer terç del segle XIV. Però va desaparèixer en la passada guerra, modelant-se'n una de nova per l'escultor Joan Baptista Porcar, beneïda en 1940, a la qual se li inseriren, a manera de relíquia, les restes de la primitiva imatge.

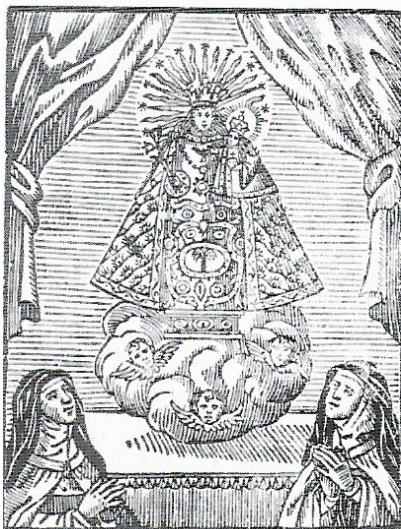
Durant segles es van anar succeint les edificacions, església i hostatgeria, aprofitant la topografia del vessant de la muntanya, amb interessants solucions en els arcs que suporten els murs i es converteixen en agradable mirador sobre el riu, sobretot entre els segles XVI-XVII. I es van anar incrementant també els romiatges, i les multituds que acudien i acudeixen en ocasions diverses, especialment en ocasió de les festes de setembre.

I, al voltant d'això, van sorgir també danses, ritus, jocs, representacions que tenien a veure amb les peculiaritats del culte marià en aquest santuari. La lluita del diable i l'àngel, les representacions de teatre religiós, havent-se conservat un acte sacramental titulat L'amiga dels pastors i Pastora de Zorita que data de mitjan segle XVII. Però allò que va caracteritzar aquest santuari va ser l'exorcisme i la curació d'"endimoniats", és a dir d'epilèptics i, en general, malalts mentals classificats de "els malignes".

El santuari, restaurat no fa gaire, està cuidat i atès tot l'any i l'accés és fàcil per carretera, i té servei religiós i d'atenció al visitant, també amb possibilitat de menjar i sojornar-hi.

7- De Castelló a Vinaròs per la costa

Iniciem ara una nova ruta, l'última, aquesta vegada pel litoral nord castellonenc on també trobarem molts atractius. El camí transcorre, fonamentalment, per terres planes: Plana de Castelló, Ribera de Cabanes, Vall d'Alcalà, Plana de Peníscola, Benicarló, Vinaròs, totes elles amb una agricultura mediterrània d'intens aprofitament i amb nuclis urbans en la costa que gaudeixen de renom internacional com a centres turístics i estiuencs, tant per la bellesa i qualitat de les seues platges i la bondat del seu clima com per les instal·lacions amb què estan dotats.

I la primera parada que farem serà a **Orpesa**.

Orpesa és població d'una rica i densa història, que enfonsa les seues arrels en la prehistòria (Orpesa la Vella) i en la més remota antiguitat i que en èpoques passades va estar amb freqüència subjecta al perill de les incursions barbaresques, donada la seua ubicació pròxima a la mar, essent també escenari de notables batalles.

De tot això van quedar petjades, com el seu derruït castell entorn del qual, sobre el pujol que dominant la mar i el pla de la marjaleria, es va desplegar la població. També hi ha restes de portes, murs i antigues edificacions com la imponent Torre del Rei, en el cap d'Orpesa, ordenada alçar en 1413 per Ferran I d'Antequera, i les torres "Colomeres". Avui, Orpesa, és escenari de pau per al descans i el turisme.

Una d'aquelles incursions dels pirates, el 25 de setembre de 1619, segons sembla, va canviar el sentit de la devoció mariana dels habitants. Durant les festes, i estant la imatge de la Mare de Déu del Roser en les seues andes disposada per a la processó, es va produir la incursió dels barbarescos que va assolar el poblat; hi morí gairebé mig centenar de persones i es va profanar l'església. I també es va malmenar la imatge de la Mare de Déu, (encara conservada), que la representa dempeus, amb l'Infant sobre el braç esquerre i amb la mà dreta en actitud de portar un rosari. Encara té senyals de les deterioracions sofertes, si bé se li va refer i reposar cap i braç. El comte de Cervelló i Senyor d'Orpesa la va portar a València per a la seua restauració, dipositant-la en el convent de monges Carmelites de sant Josep on va romandre fins a temps

molt recents. En 1964 va tornar per fi a Orpesa, i allí es venera com a patrona amb el títol de Marededéu de la Paciència que li van donar les monges.

Presideix ara el primitiu temple, en la part antiga de la vila. Temple que ha quedat una mica desplaçat en construir-se l'església de Sant Jaume en el modern eixample de la població. És de reduïdes dimensions i segons tradició era l'antic hostel de la vila fins que en 1589 Laura de Cervelló, Senyora d'Orpesa, a través de la carta de poblament el va llegar als primers habitants perquè hi edificassen una església on donar culte a la seua patrona, la Marededéu del Roser. Des d'Orpesa, una carretera local que substitueix l'antic camí, entre camps de tarongers primer i ametlers després, ens porta a **Cabanes** i al lloc de Les Santes, el nostre nou destí.

A l'esquerra i a dalt d'un tossal, hi trobem les ruïnes de l'antiquíssim castell i poblat de Miravet, que va ser abandonat ja en el segle XVI i annexionat a Cabanes.

Un poc més abans, en esplèndid paratge, entre pinedes, en la partida anomenada antigament "Horta de Recher" (lloc d'estació neolítica), es troba el Santuari de Les Santes, amb la capella de la Marededéu del Bon Succés, vulgarment coneguda com "la Marededéu de les Santes". Des de Cabanes, al costat del Calvari, amb l'antiga ermita que va ser de la Marededéu del Roser, naix el camí cap al Santuari.

On ara es troba aquest santuari hi havia, des de l'edat mitjana, una ermita dedicada a les santes Àgata i Llúcia (les Santes), que amb el temps es va anar abandonant fins a quedar en estat de ruïna. Entre 1611 i 1617 es va refer l'ermita amb altres dependències, bàsicament com ara existeix, encara que amb posterioritat s'hi van afegir noves construccions. Ací és on se centra el culte a la Marededéu del Bon Succés que amb anterioritat havia anat cultivant-se a Cabanes.

En principi era la imatge de la Marededéu del Roser, amb altar propi i benefici en la parròquia des de 1583, sota el patrocini de Joan Gavalrà. Per una sèrie de circumstàncies, la

imatge va passar a casa del patrocinador on, segons tradició, per intercessió de la Mare de Déu va sanar el fill, Francesc Gavalrà Gasch, que amb el temps seria bisbe de Sogorb (1652-1660).

Nous prodigis farien créixer la devoció a la Mare de Déu, en la imatge, que era una talla de fusta policromada, que la representava dempeus, coronada i amb l'Infant sobre el braç esquerre. En la dreta portava un rosari, substituït més tard per un ceptre. A causa d'aquests prodigis i curacions se li va anar donant el nom de Marede Déu del Bon Succés amb el qual és menys coneguda i que es va fixar per 1678.

En 1694 la imatge d'esta Marede Déu va ser traslladada a l'ermita de les Santes on més endavant se'n va fer una capella pròpia, amb altar de 1859. Des de 1639, amb motiu de les festes, durant el primer diumenge de maig, és traslladada al poble. Aquesta translació, com la seua devolució al santuari per Pentecosta, va acompanyada d'atractives manifestacions.

El santuari té hostatgeria amb casa per a l'ermità. El més destacat és l'església, que té una portada treballada en pedra, amb arc de mig punt flanquejat per columnes i doble fornícula en la part superior amb les imatges modernes de santa Àgata i santa Llúcia. Per damunt, la data de finalització: 1617. Aquesta portada-retaule queda recollida en capella oberta, amb teulada i rematada d'espadanya. Al seu costat, la capella de la Marede Déu. Tot l'exterior en conjunt forma un curiós joc de volums en el context del paisatge i els pins.

En l'interior el temple és d'una sola nau, sense capelles; amb cornisa correguda poc pronunciada, de la qual arrenquen els arcs de mig punt i les nervadures de creueria simple amb rosetes i motius en espiral en les claus. El mateix sistema s'empra en la capella major amb modern altar en el qual van les imatges de les santes màrtirs a les quals està dedicat el temple. Al costat de l'epístola s'obre la capella de la Marede Déu, amb moderna imatge del vila-realenc Pasqual Amorós, en substitució de l'antiga que fou destruïda en la guerra civil de 1936.

Després de fruir de la pau que envolta les Santes, reprenem el camí i retornem a la ruta pel litoral per enfilar-nos cap a Vinaròs.

No són moltes les esglésies o ermites dedicades per ací a la Mare de Déu, fins que s'arriba a Peníscola, encara que siga igual la devoció.

En el terme mateix de **Cabanes** i parròquia de la Ribera, l'església, fortalesa del Castell d'Albalat va estar dedicada a la Mare de Déu. Va quedar abandonada, sense culte i en ruïnes. Es

va restaurar parcialment salvant-la de la definitiva destrucció. Construïda en el segle XIII era del tipus de reconquesta d'una sola nau prou reduïda amb arcs faixons apuntats, volta de canó en maçoneria i absis poligonal amb nervadura i sostrada de fusta. L'exposició a les incursions des de la mar, va obligar a fortificar-la segurament a finals del segle XIV, eliminant-ne la coberta de fusta i substituint-la per una volta de canó apuntat.

I també a **Alcalà de Xivert**, i dins de la població, en el cor de la vila, trobem una ermita dedicada a la MaredeDéu dels Desemparats, la qual va estar bastida per iniciativa d'un devot i beneïda en 1705 si bé en el segle XIX, en 1845 primer i en 1863 després, va ser objecte d'obres i ampliació. Construcció senzilla i sense cap decoració.

I arribem a **Peníscola** on ens espera el Santuari de la Maredeu de l'Ermitana, on es venera la imatge a la qual la ciutat celebra festes al setembre, amb interessants danses, entre altres manifestacions i costums.

Segons la tradició, la imatge de la Maredeu va estar portada per l'apòstol Sant Jaume, amagada durant la invasió àrab i tornada al culte després de la reconquesta. Es diu també que es conservaven en el santuari relíquies pertanyents a sis bisbes màrtirs, entre ells uns quants deixebles de Sant Jaume, els quals s'havien ajuntat, en un sínode nacional, a Peníscola, en temps de l'emperador Neró, com també que s'hi conservaven les restes del màrtir sant Llucià (o sant Laure) de l'any 283.

Tanmateix, el fet segur és que el culte marià a la Maredeu de l'Ermitana consta des de 1395. La primitiva ermita, petita i incapaç, va estar al costat de l'antic cementiri, al poble mateix. Sancho de Echevarría y Orcoaga (1674-1716), mariscal de camp, defensor de Peníscola durant la Guerra de Successió espanyola (1702-1714), va manar construir la que avui coneixem entre 1708 i 1714. En 1716 va morir i hi va ser enterrat. L'ermita és barroca, amb discreta decoració i bona façana (1712) en pedra ornada amb insígnies militars i escut dels Àustries en el centre, precedida d'una placeta al costat dels murs mateixos del castell. En trobar-se dins de la població no ha desplegat edificacions complementàries, com és el cas d'altres santuaris.

La imatge del segle XV, consumida pel foc en la guerra civil de 1936, era una representació de la Mare de Déu dempeus, d'uns 60 centímetres, que seguia el model tradicional de la Verge Mare amb l'Infant en el braç esquerre i una flor en la dreta.

De nou en ruta i abans d'arribar a Vinaròs, farem una parada a **Benicarló**, per fer una oració davant la Maredeu del Mar, en l'ermita (inaugurada en 1925) del Sant Crist de la Mar. Es tracta d'una escultura de la Mare de Déu sedent, de talla policromia, obra tal vegada de taller catalanoaragonès, anterior a 1238, i que la tradició atribueix a donació del mateix rei Jaume I el Conqueridor.

I des d'allí dirigirem ja els passos a **Vinaròs**, per a una visita breu a la població i a la seua església parroquial, perquè, la meta d'aquesta visita es troba avui als afores de la ciutat, al Puig de Vinaròs, on s'alça el Santuari de la Mareddéu de la Misericòrdia i sant Sebastià. Tots dos, (la Mare del Senyor sota aquesta bella advocació de Misericòrdia i el sant màrtir auxiliador en pestes i malalties) comparteixen l'afecte, la devoció i el culte dels vinarossencs i vinarossenques. L'edifici que alberga les imatges i acull al poble és conegut des del segle XVI com la santa casa de Nostra Senyora de Misericòrdia.

Sense tradicions, sense llegendes especials, a diferència de la majoria d'advocacions d'altres santuaris, el primitiu i originari culte, la primera ermita ací, ja en l'edat mitjana, va estar dedicada a la Mare de Déu amb eixa advocació. Documentada es troba des del segle XV, època en la qual comença l'auge de la devoció a sant Sebastià, fins a dedicar-se-li després altar propi i patronatge.

En el segle XVI (1549) es va remodelar el santuari, es van fer els porxos, les cavallerisses i l'hostatgeria, i s'edificà nova església d'una sola nau, amb absis i voltes encara de creueria segons la tradició gòtica. Més tard, en 1637, es configura el recinte amb murs de tancament i porta d'accés a la plaça davantera. En el segle XVIII (1715-1721) va ser objecte d'una nova remodelació que afectà sobretot l'ampliació del temple, i l'antiga església va passar a ser la nau de l'actual, afegint-se-li per la capçalera la prolongació i el creuer amb cúpula.

La decoració del temple es va dur a terme en eixos mateixos anys pel que fa a la gran riquesa de panells, sòcols i solats ceràmics (1783) de gran valor testimonial i històric. Són produccions de fàbriques valencianes que representen escenes quotidianes de gran ornamentació a tall de quadres.

El primer terç del segle XIX, cap a 1825, i per Joaquim Oliet Cruella (1775-1849), es realitza el conjunt de pintures murals, que despleguen un cicle iconogràfic marià convencional incloent-hi figures de l'Antic Testament i escenes de la vida de Jesús i de Maria. Hi ha també altres elements decoratius murals, més moderns, deguts al pintor vinarossenc Agustí Redó.

El Santuari està habitualment atès per ermitans, té bons accessos i posseeix, a més, servei de bar i restaurant i hom podrà contemplar des de la plaça davant el Santuari l'esplèndida vista, l'ampli paisatge sobre la mar, sobre Vinaròs i sobre tota la plana del litoral.

Ben a prop de Vinaròs, es troba **Càlig** i allí ens encaminarem per finalitzar l'etapa d'avui i visitar el Santuari de la Maredeu del Socors, que es troba prop de la població, en l'anomenat Coll de les Forques. Hi ha carretera des de Benicarló i des de Vinaròs, que no està molt lluny, a penes uns deu quilòmetres. Cal, però, avisar abans a la parròquia de sant Llorenç de Càlig, on se'n guarden les claus, ja que, al Socors, no hi ha ermitans habitualment.

Segons conta la llegenda,- que al contrari d'altres no està envoltada d'aparicions o prodigis extraordinaris exclusius, ni té a veure tampoc amb la icona russo-bizantina entorn de la qual, àmpliament divulgada per multitud d'oleografies, s'ha estès i popularitzat en temps

moderns la devoció a la "Verge del Perpetu Socors"-, en un mas pròxim, una nit d'hivern un infant plorava de fam. La seua pobra mare, desesperada perquè res tenia per a donar-li menjar i no podent suportar el seu plor li va cridar: "Així el diable et portel!". Immediatament, va aparèixer el dimoni disposat a complir el seu precipitat desig i emportar-se-li el fill; però la mare, penedida, va demanar socors a la Mare de Déu, que s'hi va presentar brandant un garrot amb el qual va amenaçar al diable fins a espantar-lo. I així ho conten els goigs: A un fill una mare incauta. al diable va donar, ¡Vos la vàreu lliurar, per fer del remei la pauta: socorreu, apiadada, a la violència traïdora, siau la nostra Advocada.

I és que recull, l'antiquíssima tradició de la Marededéu Protectora i de Misericòrdia com a "auxili dels cristians" que s'acullen sota el seu mantell, però en la variant de la qual socorre en el perill en circumstàncies molt particulars, i especialment, contra el diable. Per això adquireix una forma combativa, molt característica en la variant iconogràfica en què s'ha popularitzat: amb l'Infant en braços i atacant amb el bastó, garrot o mall, amb el ceptre o amb una fletxa el mateix diable, que es troba, dominat, als seus peus i que intenta o tracta d'arrabassar-li l'infant. Una variant, que més enllà de tradicions i llegendes, remet en els seus fonaments doctrinals i teològics amagats, a les primeres pàgines del *Gènesi*, segons el qual, després de la caiguda dels primers pares, Déu diu a Eva: "Posaré enemistat entre tu i la dona, entre el teu llinatge i el seu. Ell t'atacarà al cap i tu l'atacaràs al taló." (*Gènesi* 3,15).

El primer document escrit que fa referència a l'advocació mariana del Socors a Càlig i a l'existència d'un lloc destinat a aquesta advocació és de 1582. De la que va ser la primera ermita, es conserva una part de la seua construcció que avui es fa servir de bar, ja que el nou santuari es va alçar en l'últim terç del segle XVIII (1785). Aquest edifici, de tres naus i creuer, de trets neoclàssics, recull en l'interior pilastres amb capitells d'estil corinti i diversos frescos de gran bellesa de Joaquim Oliet Cruella, de 1826, amb un pictòric que gira entorn de temes marians, com són la Nativitat, la Presentació en el temple, els Desposoris amb sant Josep i l'Anunciació a Maria en la volta de la nau central i quatre alegories bíbliques en les petxines de la cúpula: Espill de Justícia, Porta del Cel, Torre de David i Torre d'ivori. I en la volta del presbiteri, l'Assumpció i Coronació de Maria com a reina de cels i terra.

Presideix el retaule de l'altar major el grup escultòric de la Mare de Déu del Socors, de l'any 1939, obra de l'escultor de Barcelona Domingo Seguí. Hi veem la Mare de Déu asseguda que sosté l'Infant Jesús i enarbora un enorme garrot amb el qual deté al diable, que tracta d'arrabassar-li un infant que s'agafa fortament a la Senyora. Al seu altre costat, hi ha la mare de l'infant, agenollada, en actitud suplicant.

A l'exterior, s'aprecia la volta coberta de teula blava (color que s'utilitza en els santuaris marians) rematada amb una creu de ferro en la part superior i la portalada d'entrada de l'ermita.

Finalitzem ara i ací el nostre passeig, ja amb desitjos de repòs, cansats i fatigats de contemplar, admirar i gaudir de la naturalesa així com de la ingent tasca que la dona i l'home d'aquests pobles nostres, han treballat des de sempre, donant vida als santuaris marians d'aquestes contrades.

Un recorregut breu i somer que ens ha permès fer una lleugera aproximació a la devoció i culte marians per aquests terres, perquè els santuaris conformen un ric capítol de la història de l'església i de la història del poble cristià i en els quals s'uneixen devocions, romiatges, costums de tota mena, cants, danses, teatre sacre i tot allò que d'humà i enriquidor té l'home i el vincula amb l'expressió religiosa. És a dir, uns importantíssims focus de cultura i de les més diverses manifestacions de l'esperit del nostre poble.

BIBLIOGRAFIA

- ANDREU VALLS, G. *Noticias históricas de la Villa de Cabanes*. Cabanes, 1988.
- ANÓNIMO. *Novena a Nuestra Señora de la Luz venerada en la iglesia parroquial de Navajas*. Valencia, 1913.
- ANÓNIMO. *Novena en honor de Nuestra Señora de la Misericordia de l'Avellá que se venera en la villa de Catí*. Castelló, 1963.
- ANÓNIMO. *Novenario dedicado a Nuestra Señora del Sargar que se venera en su hermitorio de Herbés*. Morella, 1951.
- ANÓNIMO. *Novenario en honor de María Santísima de Misericordia Patrona de Vinaròs*. Vinaròs, 1915.
- BORRÀS JARQUE, J.M. *Historia de Vinaròs*. Vinaròs, 1979.
- CELMA, F. *Novena en obsequio de María Santísima Madre de Misericordia venerada en la fuente de la Vella*. Valencia, 1852.
- CODINA ARMENGOT, E. *Nuestra Señora del Lledó. Patrona de Castellón de la Plana*. Valencia 1966.
- CORDERA GUTIERREZ, E. *El libro de la Cueva Santa*. Segorbe 1970.
- DE SALES, A. *María de los pueblos de España. Santuarios Marianos de Valencia y Murcia*. Madrid, 2000.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J.M. *Verge Maria de Gracia*. Vila-real 1968.
- EJARQUE, R. *Historia de Nuestra Señora de la Balma*. Tortosa 1934
- ENRIQUE Y TARANCON, V. *Novena a la Santísima Virgen de la Misericordia. Patrona de Burriana*. Solsona s.a.
- FEBRER IBAÑEZ, J.J. *Peñíscola, apuntes históricos*. Castellón, 1924.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, V. J. *La Balma de Zorita: 30 años en torno al Santuario*. Castellón, 2005.
- FERRERES ALEU, I. *Historia de la villa de San Matheo*. Castellón, 2006.
- FERRERES NOS, J y LLATJE BASET, D. *La Font de la Salut. Religiositat popular. Historia del Real Santuari de Traiguera*. Tarragona, 1992.
- GARCÍA BELTRÁN, J. M. *Nuestra Señora de la Virgen del Adjutorio de Benlloch*. Castellón, 1998.
- GIL SAURA, Y. *Arquitectura barroca en Castellón*. Castellón, 2004.
- GIL SAURA, Y. (2005): "Paisajes sagrados en los territorios de la antigua diócesis de Tortosa". En AA.DD. *Paisatges Sagrats*, Generalitat Valenciana, València, 2005.
- LÓPEZ DÍAZ, T. *Historia de la Virgen del Niño Perdido*, Caudiel, 1993.
- LÓPEZ MELÚS, R. *La Virgen de la Esperanza y el Carmen de Onda: primer centenario de su restauración, 1883-1983*. Onda, 1983.
- MARINER, T. *Breve y piadosos ejercicios consagrados a celebrar la corona de la Santísima Virgen en el inefable misterio de su Soledad, que la villa de Nules dedica a su Señora*. Valencia, 1909.
- MARTÍ MORENO, E. *Navajas y su parroquia. Apuntes históricos*. Segorbe, 1981.
- MATEU, J. *Novena a Nuestra Señora de la Ermitana. Patrona de Peñíscola*. Peñíscola s.a.
- MILIAN BOIX, M. *Novenario y triduo en honor de Nuestra Señora de Vallivana, patrona excelsa de la ciudad de Morella*. Morella, 1944.
- MILIAN BOIX, M.: *Inventario Monumental Dertusense*. Castelló, 2013
- MIRALLES SALES, J. *La muy leal y muy noble villa de Albocácer*. Castello, 1983.
- MIRALLES SALES, J. *Notas históricas de la villa de Castellfort*. Castelló, 1967.
- MONTOLIO TORAN, D y VAÑO ARANDIGA, P. "La Virgen de Gracia de la villa de Altura". en Pallantia documenta . Segorbe, 2021.

- MORRO, P. *Memoria histórico descriptiva de la imagen y santuario de Nuestra Señora del Niño Perdido de Caudiel*. Lérida, 1923.
- PASCUAL MOLINER, V. *Tresors amagats. Les ermites de Castelló*. Castelló, 1997.
- PUIG PUIG, J. *Historia del santuario de Ntra. Sra. del Losar*. Castelló, 1956.
- PUIG PUIG, J. *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí, I-II*, Castelló de la Plana, 1970-1998.
- QUEROL ANGLES, A. "L'ermita de la Mare de Déu del Socors. S. XVI-XVII-XVIII. Boletín Centro d'Estudios de Maestrazgo, nº 20, Benicarló, 1987.
- ROCA Y ALCAIDE, F. *Historia de Burriana*. Castellón, 1932
- RODRIGUEZ CULEBRAS, R. *Rutas y otras cosas. Santuarios Marianos*, s.l.s.a.
- RODRIGUEZ CULEBRAS, R. "Ermita y hospedería de San Pablo" en Catàleg de Monuments i Conjunts de la Comunitat Valenciana. Valencia, 1983, Tom I, pp 6-13
- RODRIGUEZ CULEBRAS, R. "Los Santuarios como oferta socio-cultural y religiosa ante el moderno fenómeno de la movilidad humana". en Boletín del Centre d'estudis de la Plana., nº. 6, 1986. pp. 45-52.
- RODRIGUEZ CULEBRAS, R y OLUCHA MONTINS, F. "Aspectes artístics del patrimoni religiós de Cinctorres" en Cinctorres. Vol. II, Tortosa, 1999, pp. 141-195
- SÁNCHEZ ADELL J; RODRIGUEZ CULEBRAS, R; OLUCHA MONTINS, F. *Castellón de la Plana y su provincia*. Castelló, 1990.
- SÁNCHEZ ISARRIA, J. *Castelló. Poble a Poble*. Castelló, 1996.
- SARTHOU CARRERES, C. *Viaje por los santuarios de la provincia de Castellón*. Castellón, 1909.
- SARTHOU CARRERES, C. *Villarreal y sus santuarios*. Vila-real, 1985.
- SIMÓ CASTILLO, J. *El Maestrat. Para andar y ver*. Sant Carles de la Rapita. 1986.
- SOLSONA MONTÓN, D. *Historia y costumbres en el ermitorio de Sant Joan de Penyagolosa*. Castellón, 2001.
- TRAYER, B. *Historia de Villarreal*. Villarreal, 1909.
- VV.AA. *Honor del nostre poble. La Virgen en el arte y en el culto por las comarcas castellonenses*. Castelló, 1999

